

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI
SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ BİLİM DALI

1901-1902 TARİHLİ MAÂRİF SAL-NÂMESİNE GÖRE MUSUL VİLÂYETİNDE
EĞİTİM-ÖĞRETİM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fadime DEMİRCİ

Malatya-2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI
SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ BİLİM DALI

1901-1902 TARİHLİ MAÂRİF SAL-NÂMESİNE GÖRE MUSUL VİLÂYETİNDE
EĞİTİM-ÖĞRETİM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fadime DEMİRCİ

Danışman: Doç. Dr. Recep DÜNDAR

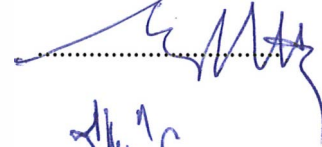
Malatya-2019

T.C.
İnönü Üniversitesi
Eğitim Bilimleri Enstitüsü
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı
Sosyal Bilgiler Eğitimi Bilim Dalı

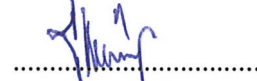
Fadime DEMİRCİ tarafından hazırlanan "1901-1902 Tarihli Maârif Salnâmesine Göre Musul Vilayetinde Eğitim-Öğretim" başlıklı bu çalışma, 12.07.2019 tarihinde yapılan sınav sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

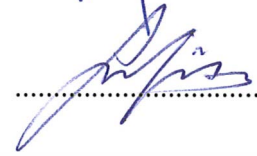
Başkan: Prof. Dr. Mesut AYDIN

Üye : Doç. Dr. Recep DÜNDAR

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Şükrü BİLİCİ

O N A Y

...../...../2019

Doç. Dr. Niyazi ÖZER
Enstitü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Recep Dünder'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım **1901-1902 Tarihli Maârif Sal-nâmesine Göre Musul Vilâyetinde Eğitim-Öğretim** adlı bu çalışmamın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını belirtirim. Yararlandığım bütün kaynakların metin içinde ve kaynakçada uygun bir biçimde gösterildiğini onurumla doğrularım.

Fadime DEMİRCİ

ÖN SÖZ

Türk Eğitim Sisteminin tarihsel süreci dinamik bir yapıya sahiptir. Sürekli gelişim ve değişim içerisindedir. Bu tarihsel süreç içerisinde Osmanlı'daki mektep ve medreselerin başarılarının yanında duraksamalar ve bozulmalar da görülmüştür. Bu olumsuzlukların önüne geçilebilmesi için eski sistemin iyileştirilmesi gibi yollar aranmıştır.

Gerek bu sebeple gerekse de yeni çözüm arayışları ile günümüzde de eğitimdeki aksaklıklar çözülebilmüş değildir.

Bu çalışma ile 1901-1902 tarihli Maârif Sal-nâmesi ele alınarak dönemin maârif politikası hakkında bilgi vermek temel amaç olmuştur.

Çalışmamın başından sonuna kadar bana yardımcı olan, desteğini ve bilgisini esirgemeyen ve her daim yol gösteren sayın hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. Recep DÜNDAR'a sonsuz teşekkürler.

Çalışmalarım boyunca yardımlarını esirgemeyen sayın Prof. Dr. Mesut AYDIN'a, sayın Doç. Dr. Erol KOÇOĞLU'na ve Dr. Öğrt. Üy. Danyal TEKDAL hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Maddi ve manevi her türlü destekleri ile yanımda olan aileme de sevgilerimi sunarım.

ÖZET

1901-1902 TARİHLİ MAÂRİF SAL-NÂMESİNE GÖRE MUSUL VİLÂYETİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİM

DEMİRCİ, Fadime

Yüksek Lisans, İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü

Sosyal Bilgiler Eğitimi Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Recep DÜNDAR

Temmuz 2019, Sayfa: IX + 118

Bu araştırmada H.1318 tarihli Maârif Sal-nâmesi ele alınarak dönemin maârif politikası hakkında bilgi vermek amaçlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin diğer vilâyetler ile birlikte Musul'daki eğitim-öğretim ile ilgili de bilgi veren bu sal-nâmenin transkripti yapılmıştır. Yapılan transkript sonucu bazı tablolar oluşturulmuştur. Ortaya çıkarılan tablolar ışığında bazı tespitler yapılmıştır. Buna göre Musul'daki okulların birçoğunun ismi ile okul müdürü gibi idari konumda görev alan kişilerin isimlerine ulaşılmıştır. Kayıt altına alınan medreselerin isimleri ile birlikte buldukları mahalleler de belirtilmiştir. Sal-nâmede Musul'un sancak ve kazâlarında yer alan mahalle isimleri ve okulların kurucularının isimleri de yer almıştır. Ancak sal-nâmede paylaşılmamış bilgilerden dolayı bazı kısımların boş bırakıldığı da olmuştur. Burada kullanılan Literatür Taraması yöntemi ile bilgi eksikliği giderilmeye çalışılmıştır.

Sal-nâmenin orijinal transkripti tezin ekler bölümünde yer almaktadır. Yıllıkta Musul'da bulunan yabancı okullara da yer verilmiştir. Milletlerle ilgili dini bilgilere de kısaca değinilmiştir. Kız ve erkek sayıları yabancı okullar için paylaşılmış fakat diğer okullarda bu bilgilere yer verilmemiştir. Musul'daki kütüphaneler, gazeteler ve matbaa bilgilerine de ulaşılmıştır. Yazılan eserlerde kullanılan dil çeşitleri de yıllıkta yer almıştır. Araştırmada Osmanlı Devletinin hedeflediği eğitim politikalarının eyaletlere taşınabildiği verilerine ulaşılmıştır. Bu eğitim politikalarının da uygulanabildiği öğrenilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim ve Öğretim, Musul, Sal-nâmeler

ABSTRACT

EDUCATION AND TRAINING IN MOSUL PROVINCE IN 1901-1902

DEMİRCİ, Fadime

Master of Science, Inonu University Institute of Educational Science

Department of Social Education,

Thesis Advisor: Doç. Dr. Recep DÜNDAR

July 2019, Page: IX + 118

In this study, it is aimed to give information about to education policy of the period by taking the educational year H.1318. During the study, information about the education system of the Ottoman State was investigated. The general structure of Mosul is examined. Information has been obtained about annuals.

The results of the transcripts have been generated. New information has been reached in the light of the tables. In accordance with this information, information was obtained about the educational life of Mosul. The names of many of the schools in Mosul are mentioned. In addition, those who took part in administrative structures such as the school head were also included. In addition to the names of the recorded madrasas, they are also mentioned in their neighborhoods. The neighborhoods of Mosul's accident and livestock are indicated. The names of the founders of the schools were also included. However, there are also unclear information. Lack of information has been tried to be eliminated by the literature review method. The original transcript of the yearbook is in the Appendix of the thesis. The foreign schools in Mosul were also included in the yearbook. Religious information about the nations is also mentioned briefly. The number of girls and boys is available in foreign schools, but not in other schools. Libraries, newspapers and printing information in Mosul have also been reached. The types of language used in the written works were also included in the annual. In this research, it was reached that the educational policies targeted by the Ottoman Empire could be carried to the state. It has been learned that these educational policies can also be applied.

Key Words: Education and training, Mosul, Yearbooks

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY	i
ONUR SÖZÜ	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ	viii
KISALTMALAR	ix
1.GİRİŞ	1
1.1.Problem Durumu.....	3
1.2.Alt Problemler.....	3
1.3. Araştırmanın Amacı.....	3
1.4. Araştırmanın Önemi	4
1.5. Araştırmanın Varsayımları	4
1.6. Araştırmanın Sınırlılıkları.....	5
1.7. Tanımlar.....	5
2.KURAMSAL BİLGİLER VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR	6
2.1. Sal-nâmeler	6
2.1.1. Devlet Sal-nâmeleri	7
2.1.2. Vilâyet Sal-nâmeleri	9
2.1.3. Resmi Kurum ve Kuruluşlara Ait Sal-nâmeler	9
2.1.4. Özel Sal-nâmeler.....	12
2.2. Musul'un Tarihi Serüveni	14
2.2.1. Musul'un Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi.....	16
2.2.2. Musul'un İdari Yapısı.....	19
2.2.3. 1864 Vilâyet Nizamnamesi.....	20
2.2.4. 1864 Tuna Vilâyet Nizamnamesi'ne Göre Taşra İdare Meclisleri	21
2.3. Osmanlı Dönemi'nde Eğitim-Öğretim	23
2.3.1. Osmanlı Kuruluş Dönemi'nde Eğitim-Öğretim	23
2.3.2. Osmanlı Eğitim Öğretiminde Yenileşme Hareketleri.....	33
2.3.3. Tanzimat Dönemi Eğitim Öğretimi	34
2.3.4. Meşrutiyet Yıllarında Eğitim Öğretim.....	38
2.4. İlgili Araştırmalar	40

3. YÖNTEM	43
3.1. Araştırmanın Modeli.....	44
3.2. Verilerin Toplanması	44
3.3. Evren ve Örneklem	44
3.4. Verilerin Analizleri	44
4. BULGULAR VE YORUMLAMA	46
4.1. Musul Vilâyeti'nin Maârif İdaresi	46
4.2. Musul Vilâyetinde Yer Alan Eğitim-Öğretim Kurumları.....	46
4.2.1. İ'dâdiler.....	46
4.2.2. Rüşdiyeler	47
4.3. Musul Vilâyetinin Kazâ ve Livâları.....	56
4.4.Musul Vilâyetinde Kütüphaneler	57
4.5. Musul Vilâyetinde Cemâatler	60
4.6. Musul Vilâyetinde Matbaa.....	65
4.7. Musul'da Eserlerde Kullanılan Diller	65
4.8. Musul Vilâyetinde Gazete	65
5.SONUÇ	66
KAYNAKÇA	69
EKLER	79
EK 1. 1901-1902 (H.1318) Tarihli Maârif Sal-nâmesinin Transkripti.....	79
EK 2.Sözlük	96
Ek 3. Musul Gazetesi Örneği İlk Nüsha	99
EK 4. 1901-1902 (H.1318) Tarihli Maârif Sal-nâmesine Göre Musul Maârifi Osmanlıca Metin.....	100

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Musul Bölgesinde Yer Alan Okul, Ders, Personel ve Öğrenciler	48
Tablo 2. 1315-1316 Yıllarına Ait Öğrenci Sayılarının Dağılımı	51
Tablo 3. Musul Vilâyetinde Bulunan Başlıca Medreseler	52
Tablo 4. Musul Vilâyetindeki Bulunan Medreselerin Adı, Bulunduğu Yer, Müderrisi ve Öğrenci Sayıları	53
Tablo 5. Medreseleri Kuran Kişiler	55
Tablo 6. Kazâ ve Livâların Sayıları, Köy ve Mahalle Sayıları, Medrese Sayıları, Öğrenci Sayısı, Medreselerin Kurucu Sayıları ve Müderris Sayılarının Dağılımı	56
Tablo 7. Musul'daki Kütüphaneler ve Buldukları Yerler	58
Tablo 8. Musul'daki Kütüphanelerin Kurucuları, Kitap Sayıları ve Kuruluş Tarihleri ve Görevliler	59
Tablo 9. Musul'daki Gayr-i Müslim Mektepler ve Cemâatler	61
Tablo 10. Cemaât Mekteplerinin Derecesi, Açılış Yılları ve Ruhsatlı Olup Olmadıkları	62
Tablo 11. Cemaât Mekteplerinin Cinsiyete Göre Öğrenci Dağılımı	64

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

ASAM: Avusturya Stratejik Araştırma Merkezi

BMM: Büyük Millet Meclisi

bkz. : Bakınız

Çev. : Çeviren

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

DTCF : Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi

Ed. : Editör

Haz. : Hazırlayan

H. : Hicri

M. : Miladi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

ORSAM: Orta Doğu Stratejik Araştırmalar Merkezi

OTAM : Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi Dergisi

TC : Türkiye Cumhuriyeti

TDK: Türk Dil Kurumu

TODAİE: Türkiye Orta Doğu Amme İdarisi Enstitüsü

vd.: ve diğerleri

1. GİRİŞ

“*Son yılların klişe lafları içerisinde doğru olan biri varsa, o da eğitimin yaşam boyu sürmesi gerekliliğidir*” der Howard Gardner. Eğitim süreci hiçbir zaman tek düze olmamıştır. Canlılığını her daim korumuştur. Türk tarihi boyunca birçok alanda olduğu gibi eğitim-öğretim alanında da parlak, zirve dönemler, düşüşler ve aksaklıklar yaşanmıştır.

Topçu'ya (2016: 19) göre gençlik geleceğin tohumudur ve bu tohumun özü ile yarına yön verilebilir. Bu durumda geleceği tayin etmek için gençliğin eğitimi çok önemli bir yere sahiptir. Bu eğitimin daha iyi ve daha etkili verilebilmesi için bu alandaki bilgi birikimi çok önemlidir. Bu bilgi birikimini elde edebilmek için ise sal-nâmeler gibi geçmişteki kaynakların incelenmesi gereklidir. 1901-1902 tarihli Maârif Sal-nâmesi de bu kaynaklardan birisidir.

Osmanlı Devleti gücünün yanında hoşgörü ile yönetimi elinde tutmuş ve diğer milletlere de hoşgörü ile yaklaşmıştır. Bu kapsamda Osmanlı topraklarında yaşayan gayr-i müslimlerin de eğitim almalarını sağlamıştır. Hatta daha sonraları Osmanlı'nın zayıfladığı dönemlerde yabancı okullar çoğalmış ve gayr-i müslim okulları yeniliklerle birlikte birçok hakka sahip olmuştur. 1901-1902 tarihli Maârif Sal-nâmesinde de bu yabancı okulların bazılarını görmek mümkündür. Osmanlı Devleti Vilâyeti olan Musul her dönem stratejik önem arz etmiştir. Bulunduğu coğrafi konumunun yanında petrolün de varlığı ile bu önemi artmıştır.

Yukarı Mezopotamya ve dicle nehri kıyısında bulunan Musul'a birden çok isim ve unvan verilmiştir (Darkot, 1997: 739).

Ortaçağ döneminde İslam Uygarlığının stratejik öneme sahip bir noktası olmuştur. Musul, Horasan'ın anahtarı ve Irak'ın da kapısı olmuştur (Kılıç, 2010: 248-249).

Sırası ile Hamdâni, Ukeylî ve Büyi adlı yerel hanedanların yönetimine geçmiştir. Ancak zirve noktasını Türk egemenliği ile yaşamıştır (Khoury, 2003: 26-29). Musul 1055-1056 yılları arasında Selçuklu egemenliğine geçmiştir. I. Dünya Savaşı'na kadar da birçok Türk devleti ve beyliklerinin hâkimiyeti altına girmiştir (Kısıklı, 1999-2003: 488-491).

Osmanlı Devleti'nde bilgilendirme amacı ile neşredilen yıllıkların adı olan sal-nâmeler merkezi yönetim ve kuruluşlarla ilgili birçok bilgi verirler. Sal-nâme ismi Osmanlı Devletinde Tanzimat Dönemi itibari ile kullanılmaya başlanmıştır. Sal, sene manasına gelmektedir ve nâme de mektup, kitap manasına gelmektedir (Pakalın, 1983: 79-92).

Tanzimat öncesi ise almanaklar olarak biliniyordu. Almanakların tarihi MÖ 1290 Kral Ramses'e kadar dayanmaktadır. Mısır kralı II. Ramses zamanından kalma eserler almanaklardır. Kral II. Ramses zamanında almanaklar şanslı ve şanssız günleri içlerinde barındırmışlardır. Batı ülkelerinde ise almanaklar özellikle astronomi alanında kullanılmıştır. Almanakların bugünkü şeklini Batı dünyasına kazandıran İspanya'daki Araplardır. Almanak Arapçada "zaman" anlamına gelmektedir (Sütçü, 2004: 79-92).

Sal-nâmeler dörde ayrılabilir. Bunlar:

- ✓ Devlet Sal-nâmeleri
- ✓ Vilâyet Sal-nâmeleri
- ✓ Resmi Kurum ve Kuruluşlara Ait Sal-nâmeler
- ✓ Özel Sal-nâmeler

Resmi Kurum ve Kuruluşlara ait sal-nâmeler ise kendi içerisinde maddelendirilebilir.

H. 1318 Tarihli Maârif Salnâmesi incelenerek Musul Vilâyetinin eğitim-öğretim kurumlarına, bu bölgedeki okullara ve öğretmenlerle öğrencilerin sayılarına ulaşılabilecektir. Ayrıca Musul Vilâyetinin eğitim politikası hakkında da bilgilere ulaşılabilecektir. Kütüphane, gazete ve matbaa gibi kültürel faaliyet gösteren kuruluşların bilgileri de incelenecektir.

Bu bölümde yapılan çalışmanın önemi, problemi, sınırlılıkları ve amacı üzerinde durulmuştur.

1.1. Problem Durumu

Eğitim-öğretim sadece insanın kendi hayatında değil, tüm toplumlarda, tüm ülkelerde büyük bir öneme sahiptir. Gelişim ve ilerlemenin ilk şartlarından denilebilir. Bu derece büyük bir öneme sahip olan eğitim alanında daha çok başarı sağlamak için neler yapmamız gerektiği konusu üzerinde durmamız gereklidir. Bu alanda birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserleri sadece günümüzle sınırlandırırsak sınırlı bir bilgi birikimi elde ederiz. Daha eski dönemlere baktığımızda bu eserlerden birisi olarak Osmanlı Dönemine dayanan Maârif Sal-nâmelerini görebiliriz. Bu sal-nâmeler bir vilâyetin, sancağın, kazânın eğitim bilgilerini içerisinde barındırmıştır ve birçok bilginin gün yüzüne çıkması sağlanmıştır. Ancak buradaki temel sorun sal-nâmelerde yer alan eğitim-öğretime yönelik hazırlanmış olan reformların uygulanıp uygulanmadığının net olarak bilinmemesidir. Bu çalışma ile Osmanlı eğitim-öğretimindeki yenileşme hareketlerinin ülkenin her yerine ulaşp ulaşmadığına dair bilgiler elde edilecektir. Sal-nâmelerde eğitim-öğretime yönelik izlenen politikalara yer verilip verilmediği bilgilerine ulaşılacaktır. Böylece Osmanlı dönemindeki eğitim sistemi ile ilgili elde edilen bilgi birikimine katkı sağlayacağı düşünölmektedir.

1.2. Alt Problemler

- 1.Sal-nâmelerde maârif politikalarına yönelik uygulamalar nelerdir?
- 2.Türk Eğitim Tarihinde ilköğretimden yükseköğretime kadar meydana gelen gelişme ve değişmeler nelerdir?
- 3.Osmanlı Devleti'nde meydana gelen eğitimde yenileşme hareketleri İstanbul'dan uzakta bulunan vilâyetlere kadar ulaşabilmiş midir?
- 4.Musul Vilâyeti'nde mevcut olan eğitim kurumları, öğretmenler, görevliler ve öğrencilerle ilgili bilgilere ulaşılabilmiş midir?

1.3. Araştırmanın Amacı

Bilim ve teknolojidaki gelişmeler ve küreselleşme süreci ile toplumların ihtiyaçları değişmiştir. Dünya çapında yaşanan bu gelişmeler karşısında toplumların, ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için sürekli yeniliğe açık olmaları zaruri bir hal almıştır. Yeni bilgiler öğrenmeyi bir yaşam tarzı edinme gereksinimi doğmuştur (Sağlam vd. ; 2011: 88). Bu toplumların oluşabilmesi için de şimdiki zamanın imkânlarından

faydalanıldığı gibi geçmişte yapılan çalışmalardan da yararlanılmalıdır. Bu bağlamda Türk Eğitim Tarihine bakıldığında Türk Eğitim Sisteminin amacının geçmişten günümüze kadar olan süre zarfında Türk milletinin benimsediği, geliştirdiği, ürettiği eğitim ve öğretimle ilgili düşünceleri öğrenmektir. Bu bilgiler doğrultusunda ise Türk Eğitim Sisteminin kurumlarını, gerçekleştirdiği eğitim politikalarını, insan yetiştirme sistemini öğrenmek mümkün olmuştur. Ayrıca bu eğitimin nasıl bir insan tipi yetiştirmeye çalıştığını da öğrenmekteyiz.

Türk toplumunun ruh hali, mutluluğu ya da mutsuzluğu ile eğitim-öğretimin ilişkisini incelemek de temel amaçlardan olmuştur. Bugünkü eğitim-öğretim ile ilgili sorunlarımızı en iyi şekilde çözebilmek, geçmişi göz önünde bulundurarak tarihin tekrür etmesini engellemek ve yapılan hataları yinelenmemek için geçmişi incelememiz zaruridir (Akyüz; 2015: 1).

Burada sadece H.1318 tarihli Maârif Sal-nâmesi ele alınarak dönemin maârif politikası hakkında bilgi vermek temel amaç olmuştur.

1.4. Araştırmanın Önemi

Araştırma etkili bir eğitim-öğretimin daha önceki dönemlerde nasıl olduğu hakkında bilgi vermesi ve bu bilgiler ışığında geleceğe yön vermesi bakımından önem arz etmektedir.

1.5. Araştırmanın Varsayımları

Musul'un 1055-1056 yılları arasında ilk kez Büyük Selçuklu Devletinin eline geçmesinden itibaren sürekli Türk Devletleri hâkimiyeti içerisinde bulunmuştur. 1516-1517 yılları arasında Osmanlı Devletine katılımı ile de Osmanlı topraklarında önemli bir yere sahip olmuştur. Kanuni'nin Irakeyn Savaşları gibi birçok savaşta önemli bir stratejik nokta halini almıştır. Tüm bunların yanı sıra imar faaliyetleri de yürütülmüştür. İnşa edilen kurumlar içerisinde eğitim kurumları dikkat çeker. Her mahallede medresenin var olduğu söylenebilir. Ancak bu bölgede ilköğretim seviyesinde mahalle mekteplerinin olmaması dikkat çekmektedir. Bu bölgede her mahallede var olan medreseler ilköğretim görevi de görüyor olabilirler.

1.6. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırma;

1. H.1318(M.1901-1902) Eğitim-öğretim yılında Osmanlı'nın Musul Vilâyeti'nde bulunan eğitim-öğretim kurumlarının incelenmesi ile,
2. Bu tarihte 1901-1902 tarihli Maârif Sal-nâmesinde yer alan öğrenci sayıları, müderris sayıları ve okul görevlilerinin sayılarının elde edilmesi ile,
3. Osmanlı Devleti'nin yenileşme hareketlerinden sonra eğitimde gerçekleşen yeniliklerin maârif sal-nâmeleri ve maârif kurumları ile sınırlandırılmıştır.

1.7. Tanımlar

Eyâlet: Osmanlı Devleti'nde en büyük askeri ve sivil yönetim bölgesi (Çetinoğlu, 2009: 152).

İ'dâdi: Bir şeyi hazırlamaya mahsus yer (Öztürk, 2000: 323).

Maârif: Eğitim-öğretim (TDK).

Medrese: İslam Tarihinde eğitim ve öğretime verilen yerlerin genel adı (Orman, 2003: 323).

Mektep: Yazı yazmanın öğretildiği yer (Günyol, 1972: 652).

Müderris: Medreselerde çeşitli dersler veren hocaların nitelendirilmesi (Bozkurt, 2006:468).

Rüşdiye: Tanzimat Döneminde Batı tarzı oluşturulan zamanla ilköğretim kademesi ile birleşen ortaöğretim kurumu (Öztürk, 2008: 300).

Sal-nâme: Bir senelik olayları göstermek için düzenlenen eserlerdir. Sal (yıl) ve nâme (mektup) kelimelerinin birleşimi ile oluşmuştur (Pakalın, 1983: 105).

Vilâyet Sal-nâmeleri: İl yıllıklarıdır. Vilâyetlerin genel durumu, yönetim, eğitim ve askerlik kadroları ile ilgili bilgileri sağlıklı bir şekilde verirler (Sakaoğlu, 2017: 725).

2.KURAMSAL BİLGİLER VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

2.1. Sal-nâmeler

Osmanlı Devleti'nde bilgilendirme amacı ile neşredilen yıllıklara sal-nâme denilmiştir. Merkezi yönetim, askeri kurum ve kuruluşlar, özel kurum ve kişiler ile nezâretler tarafından çeşitli sal-nâmeler çıkartılmıştır (Aydın, 2013: 51). Sene, yıl manasına gelen “sal” ile mektup, kitap manasına gelen “nâme” kelimelerinin birleşimi sonucu oluşan sal-nâmenin kelime manası yıllıktır (Pakalın, 1983: 105-106). Sal-nâmeler geçmiş yılların ya da bir yılın tüm olaylarını, tarım ve hayvancılık, sanayi, ticaret, istatistik, fen ve ilmi çalışmalar ve tarih gibi faaliyetleri hakkında bilgi sunan yazılı metinlerdir. Bu yazılı metinler kitap haline getirilmiştir (Sütçü, 2004: 79-92).

Sal-nâme Fransızların “annuaire” olarak adlandırdıkları yıllıkların karşılığıdır (Pakalın,1983:105-106). Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Devri ile sal-nâme adı kullanılmaya başlanmıştır. Tanzimattan önce ise almanaklar olarak adlandırılmıştır. Nevsâl kelimesi de yine aynı anlama gelmektedir. Batıda Latince “annus”, Fransızcada “annele” özellikle de “annuaire” ve “almanach” kelimeleri yine aynı anlamda kullanılmıştır. Almanakların tarihi MÖ 1290 Kral Ramses'e kadar dayanmaktadır. Mısır kralı II. Ramses zamanından kalma eserler almanaklardır. Kral II. Ramses zamanında almanaklar şanslı ve şanssız günleri içlerinde barındırmışlardır. Dini günlerin belirlenmesi ve belirli günlerde doğan çocukların kaderlerinin kehanetlerle belirlenmesi bu kitaplar aracılığı ile gerçekleşmiştir. Siyah ve kırmızı renklerle günler ifade edilmiştir.

Batı ülkelerinde ise almanaklar özellikle astronomi alanında kullanılmıştır. Ay ve güneş tutulmaları ile okyanuslardaki gel-git olaylarının zamanlarının tutulması, yıldızlar ve gezegenlerin hesaplanması özellikle de denizcilikte çok fayda sağlamıştır. Almanakların bugünkü şeklini Batı dünyasına kazandıran İspanya'daki Araplardır. Almanak Arapçada “zaman” anlamına gelmektedir (Sütçü, 2004: 79-92). Bu sebeptendir ki almanaklar takvimlerle karıştırılmaktadır. Takvim günlerin, ayların, yılların, mevsimlerin ve bayramların zamanlarının doğru bir şekilde belirlenmesiyle oluşturulan cetvellerdir. Almanaklar da birebir sal-nâmelerle eşdeğer bir anlam içermemektedir. Ancak almanaklar sal-nâmelere çok yakındır. Çünkü almanaklar oyunlar, öğütler, fıkralar ve halka hitap etme gibi her şeye yer vermişlerdir. Ancak sal-nâmeler hem

devlet tarafından resmi olarak çıkarılabilir hem de özel kurum veya kişilerce yazılabilirler (Sütçü, 2004: 83).

Sal-nâme örnekleri ilk olarak 15. Yüzyılın ikinci yarısında Viyana'da ve daha sonra da Macaristan'da neşredilmiştir. Ancak sürekli olarak ise bu almanakların 16. yüzyıl ortalarında Almanya'da neşredildiği görülmüştür. Almanların ilim ve medeniyette ilerlediklerini gören İngiliz ve Fransızlarda Almanya'dan geri kalmamak için bu eserleri çıkarmaya başlamışlardır. Böylece diğer Avrupa devletleri de bu devletleri takip etmişlerdir (Palalı, 2010: 2).

Bacon Roger almanack sözcüğünü gök cisimlerinin hareketlerini kaydettiği tablo ve çizgilerinde kullanmıştır. 1267'de Opus Majus isimli eserinde almanack sözcüğüne yer verilmiştir. İngilizce el yazması olan British Museum'da bulunan eser takvim içermektedir. Astronomi ve matematikçi olan Regiomontemus'un oluşturduğu almanak da büyük öneme sahiptir. Hatta Cristopher Columbus ve Amerigo Vespucci gibi seyyahlar da bu almanaklardan yararlanmışlardır.

Bilinen olayların yanında gelecekteki olaylarla ilgili ön bilgi sunan almanaklar da yer almıştır. Nostradamus'un Fransızca yazılı almanağı bunların içerisinde en meşhur olanıdır. İçerisi kehanetlerle dolu olan bir almanaktır.

19. yüzyıldan itibaren ise almanaklar kitle iletişim araçları olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hatta 1850 yılında Hristiyan almanağı 300.000 kopya satmıştır. Evlerde İncil'den sonra ikinci kitap olarak yerlerini almıştır. Fransa'da ilk annuaire 1793 yılında Miller tarafından Paris'te çıkartılmıştır. Bizde ise ilk devlet sal-nâmesi 1847 yılında çıkartılmıştır (Sütçü, 2004: 84). Mustafa Reşit Paşa öncülüğünde çıkartılan bu sal-nâme için önce tarihçi Hayrullah Efendi görevlendirilmiştir. Ancak daha sonra bu sal-nâmeyi hazırlayan Ahmet Vefik Paşa olmuştur (Aydın, 2013: 52).

2.1.1. Devlet Sal-nâmeleri

Sal-nâmeler bir yıl boyunca ortaya çıkan gelişmeler ile bir bölgenin, şehir, kasaba ve farklı yerleşim birimlerinin genel dökümlerini ortaya koymuşlardır. Bu sebeptendir ki eldeki bu bilgiler bulgular ışığında bir sonraki yıl için tedbirler alınmıştır. (Koçak, 2013: 1-2). Bu sayede o yıl için bir işin yapılıp yapılmamasını belirleyen tüm bilgiler elde edilmiştir (Palalı, 2010: 2).

Osmanlı Devleti'nin 1847 yılında çıkan ilk resmi sal-nâmesi "Sal-nâme-i Devleti Aliyye-i Osmaniye" daha sonra Fransızcaya çevrilmiştir. Hekimbaşı Abdullah Efendizade Hayrullah Efendi ve Cevdet Paşa bu sal-nâmenin hazırlanmasında Ahmet Cevdet Paşa'ya katkıda bulunmuşlardır. Daha sonraki yılların sal-nâmelerinin hazırlanmasında Ahmet Cevdet Paşa, Meclis-i Maârif Başkâtibi Behçet Bey ve Meclis üyesi Rüştü Bey görev almıştır (Aydın, 2013: 52). Sal-nâmeler daha sonra 1872'den 1888'e kadar Maârif Nezâreti tarafından oluşturulmaya başlanmıştır. 1888'den sonra ise Sicill-i Ahval Me'murin idaresine devredilmiştir. Bu idare her yıl bakanlıklardan ve vilâyetlerden geçmiş yıllara ait kayıtların güncellenmesi için yeni bilgiler istemiştir. Ancak bu bilgiler gerekli mercilere geç gönderilince kayıtlarda hatalar oluşmuştur. Bu hataların da giderilmesi için devlet müfettişler görevlendirmiştir (Palalı, 2010: 6-10).

1912 ve 1916 yılları arasında savaş yüzünden sal-nâmeler oluşturulamamıştır. Sonuncusu ise H. 1334 (M.1918) yılında yayımlanmıştır. Cumhuriyet döneminde ise yayımlanmaya devam eden sal-nâmelerin ilk ikisi Türkiye Cumhuriyeti Devleti Sal-nâmesi adı ile 1925-1926, 1927-1928 yılları arasında Arap harfleri ile yayımlanmıştır. Latin harfleri ile basılan yıllık ise üçüncü yıllıktır. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı adı ile 1928-1929 yılları arasında basılmıştır. II. Abdülhamit dönemindeki sal-nâmeler ise altın yaldızlı olarak basılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatlanmasının mülkiye, askeriye ve ilmiye olarak üçe bölünmesinin verildiği ilk sal-nâme önemlidir. Burada teşkilatta görev yapan bakan ve memurların isimleri tablo oluşturularak sunulmuştur. Sosyal hayatı ilgilendiren dini günlerden panayırlara kadar bir tablo oluşturulmuştur. Türk parasının yabancı ülkeler karşısındaki değerlerini gösteren bir liste oluşturulmuştur. Yabancı ülkelerin idare şekilleri, hükümdarları, kabine sistemleri nüfusları, yüz ölçümleri ve paraları hakkında da bilgiler sunulmuştur. 1849'dan sonra namaz vakitlerini bildiren takvimler de daha sonrasında eklenmiştir (Aydın, 210: 52).

Devlet Sal-nâmelerini İlhan Palalı "1882 yılı öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırmanın mümkün olduğunu" belirtmiştir. 1882 yılı öncesinde sal-nâmelerde devletin yönetim ve ekonomik yapısı hakkında bilgi verilirken 1882 yılı sonrasında bunlara ek olarak yabancı konsolosları da içeren hükümet görevlilerinin listeleri de bulunmaktadır (Palalı, 2010: 6-10).

2.1.2. Vilâyet Sal-nâmeleri

Vilâyetlerin devlet tarafından nasıl kontrol edildiğini net bir şekilde yansıtan sal-nâmelerdir. Merkezden sıkı bir şekilde yönetilen vilâyetler devlet kayıtlarını daha iyi ve detaylı tutmuşlardır. Daha zayıf yönetimi olan vilâyetlerde ise yüzeysel kayıtlar yer aldığından paylaşılan bilgiler de sınırlı olmuştur. Osmanlı vilâyetleri tarafından hazırlanan sal-nâmeler genelde bilim insanları için devlet sal-nâmelerinden daha çok önem arz etmiştir. Çünkü eyaletlerdeki Müslüman ve gayr-i müslim nüfusu, zirai ve sanayi üretimi, nahiye ve köyleri, pazar yerleri, vilâyetlerdeki gazeteleri, eğitim-öğretim ile ilgili bilgileri, gelir ve gider değerlerini bu sal-nâmelerden öğrenmişlerdir (Palalı,2010: 6-10).

Vilâyet sal-nâmelerinin hazırlanmasında Halep Mektupçusu İbrahim Hâlet Bey'in "Fihrist-i Vilâyet-i Halep" isimli sal-nâmesi örnek olarak alınmıştır. Bu sal-nâmenin içerdiği bilgiler özellikle de ekonomi ve istatistik alanındaki bilgiler, Babıali'nin dikkatini çekmiştir. Hatta bu eserin nüshaları diğer vilâyetlere de gönderilmiş ve bu tarz da sal-nâmeler hazırlamaları istenmiştir (Aydın, 2013: 53).

İlk eyalet sal-nâmesi Saraybosna'da "Sal-nâme-i Vilâyet-i Bosna" adı ile 1866'da yayımlanmıştır. Vilâyet Sal-nâmeleri idari yapı, memuriyetler, ticari bilgiler, nüfus, eğitim-öğretim durumları ve mahalli bilgileri konu alan sal-nâmelerdir. Doğu Anadolu ve Arap vilâyetlerinin sal-nâmeleri diğer vilâyetlere göre daha az bilgi içermiştir (Palalı,2010: 6-10).

Vilâyet sal-nâmeleri bulunduğu vilâyete bağlı olan sancak ve kazâlardaki Müslüman ve gayr-i müslim okulları ve bu okulların idareleri ile öğretmen ve öğrenci sayıları hakkında bilgilere yer vermiştir. Ayrıca sal-nâmelerde, vilâyetlerde görev yapmış valiler ile kumandanların isimleri ve görev süreleri de yer almıştır (Aydın, 2013: 53).

2.1.3. Resmi Kurum ve Kuruluşlara Ait Sal-nâmeler

Osmanlı Devleti'nin bazı nezaret ve resmi kuruluşlarının yıllıklarıdır. Askeriyeye ait sal-nâmeler, Hariciye Sal-nâmeleri, Maârif Sal-nâmeleri, Hilal-i Ahmer Cemiyeti Sal-nâmeleri gibi yıllıklar kendi kuruluşları hakkında bilgiler vermişlerdir (Birbudak, 2007: 304).

Nezaret Sal-nâmeleri, nazırlıklar ve askeri kurumlar tarafından 1865-1908 yılları arasında 51 kez yayımlanmıştır. Bunlar içerisindeki “Sal-nâme-i Askeri” adlı sal-nâme Seraskerlik ve Harbiye Nezareti tarafından 14 kez yayımlanmıştır. Bu sal-nâme, Osmanlı kara ve deniz kuvvetlerinin teşkilat yapısı, personel ve asker sayısı hakkında bilgiler verdiği için askeri tarih araştırmalarında önemli bir kaynak olarak görülmüştür.

Nezaret Sal-nâmeleri, devlet sal-nâmeleri kadar düzenli değildir. Ancak askeri nitelik taşıyan “Bahriye Sal-nâmeleri” diğer sal-nâmelere göre daha düzenli ve tertiplidir. 1890 yılından itibaren oluşturulmaya başlanmıştır (Aydın, 2013: 53). Ayrıca İngiltere Rasathanesi tarafından her yıl ilmi bir almanak çalışması çıkartılmıştır ve bu çalışmayı Bahriye Nezareti her yıl “Takvim-i Bahri” adı ile tercüme ettirmiştir (Sütçü; 2004: 68-87).

2.1.3.1. Rasathane-i Amire Sal-nâmesi

Ticaret ve Nafia Nezareti’ne bağlı olduğu zaman bu idare tarafından neşredilmiştir. Rasathane-i Amire Müdürü Kombani tarafından Fransızca yazılmıştır. Yüzbaşı Sait Efendi tarafından da Türkçe’ye çevrilmiştir (Sütçü; 2004: 68-87).

2.1.3.2. Rusûmât Sal-nâmesi

Özellikle gümrüklere ait olanlarından ve bu idarenin kuruluş safhasından, geçirdiği değişikliklerden ve kadrosundan bahseder (Sütçü; 2004: 68-87).

2.1.3.3. Hariciye Sal-nâmesi

Kanuni Sultan Süleyman zamanından itibaren H.1302, H.1306, H.1317 ve H.1320 yılları olmak üzere dört adet oluşturulmuştur. Hariciye Sal-nâmesinde Hariciye Nezareti’nin içerisindeki ve dışarısındaki teşkilatlanmasından, ilk hariciye nazırlarından, yabancı ve Türk elçiler ile Reisü’lküttablardan bahsedilmiştir. Ahmet Nezih Galitekin sal-nâmeyi yeniden yayımlamıştır. Sal-nâmenin adı ise “*Sal-nâme-i Nezaret-i Hariciye : Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı*”dır (Sütçü; 2004: 68-87).

2.1.3.4. İlmiye Sal-nâmesi

Meşihat makamı tarafından 1926 yılında bir defaya mahsus olarak ilmiye sal-nâmesi yayımlanmıştır. İçerik ve baskı kalitesi yönünden diğer sal-nâmelerin yanında ayrı bir yere sahiptir. Mekteb-i Meşihat tarafından Ceride-i İlmiyeye ilave olarak

hazırlanmıştır. Tarih ile ilgili bölümlerini Ali Emiri, Ahmet Refik Altınay ve Muallim Emin Beyler kaleme almıştır (Palalı, 2010: 6-10).

Sal-nâmenin çıkarılma amacı meşihat makamı ile ilgili bilgi sunmak ve bağlı olunan birimlerini tanıtmaktır. Bu eser içerik olarak üç ana bölüme ayrılmıştır. Giriş niteliği taşıyan takvim, diğer sal-nâmelerde olduğu gibi burada da ilk bölümü oluşturmuştur. Bu bölümde o dönemde kadrolu ya da payeli olan Rumeli ve Anadolu kazâskerleri, İstanbul kadılığı, Haremeyn ve Osmanlı medreselerinden Sahn-ı Seman, Altmışlı medreseler ve müderrislerin listeleri yer almıştır. Ayrıca Selâtin camilerin vâizleri, şeyhülislamlığın merkez teşkilatında yer alan daireler ve Osmanlı taşra teşkilatlarında görev yapan kadı ve müftülerin isimleri de yer almıştır.

İkinci kısım Ali Emiri tarafından kaleme alınan “Meşiat-i İslâmiyye Tarihçesi” isimli makale ile başlamıştır. Bu kısmı Ahmet Refik Altınay ansiklopedi tekniği ile hazırlamıştır. 124 şeyhülislamın hayat hikâyeleri yer almıştır. Sal-nâmeyi önemli kılan husus ise şeyhülislamın bizzat kendi imzaları ile hazırlamış oldukları fetvalara yer verilmesi olmuştur. Hatta bu kısımda 109 şeyhülislamın biyografilerinin altına fetvalarının orijinal halleri basılmıştır. Bugün ise hazırlanan birçok fetvanın nerede olduğu bilinmemektedir.

Üçüncü bölümde ise Mustafa Hayri Efendi'nin medreselerdeki düzenleme çalışmaları anlatılmıştır. Medrese programları ve müfredat ıslahları ile yeni medreselerin açılması ile ilgili çalışmalara yer verilmiştir. Bu kısımda Muallim Emin Bey'in kaleme aldığı “Tarihçe-i Tarîk-i Tedris” adlı makalesi ile başlamıştır. Osmanlı Eğitim Tarihi alanında yazılan ilk derli toplu yazı olarak nitelendirilmiştir ve daha sonraki çalışmalarda temel kaynak olarak görülmüştür.

1855-1914 seneleri içerisinde buradan mezun olan hukukçuların, senelere göre adları, memleketleri, kademeleri ve memuriyetleri yer almıştır. Sal-nâmede ayrıca 21 adet de fotoğraf yer almıştır. Eser Seyit Ali Kahraman, Ahmet Nezih Galitekin ve Cevdet Dadaş tarafından latin harfleri ile çevrilerek tekrar yayımlanmıştır. Orijinal fetvalar aynen konulmuştur (İpşirli, 2000: 145).

2.1.3.5. Maârif Sal-nâmesi

II. Abdülhamit döneminde hazırlanmış eğitim yıllıklarıdır. İlk olarak 1898 senesinde bütün ülke sınırlarını içerisinde barındıran ve eğitim-öğretim çalışmalarını içeren bu yıllıklar 1903 senesinin sonuna kadar varlığını sürdürmüştür.

1898-1903 yılları arasında altı defa oluşturulduğu bilgisi kayıtlarda yer alsa da 1902 senesine ait defter bulunamamıştır.

Maârif Sâlnâmeleri Osmanlı'nın eğitim-öğretimini ve devletin kültür tarihini araştırmak konusunda önemli bir yere sahiptir. Bunun yanında Maârif Sal-nâmeleri yapılan araştırmalar için de zengin kaynaklar olmuştur. Oldukça kapsamlı olan bu eserlerde tarihçe, maârif nâzırları, memurlar, öğretmenler, Müslüman ve gayr-i müslimlere ait okullar, yabancı eğitim kurumları hakkında bilgilere ulaşabiliriz. Özellikle de tüm bu eğitim kurumlarında okutulan dersler, eğitim alan öğrencilerle ilgili bilgiler, kütüphaneler, gazeteler ve matbaalar hakkında da kapsamlı bilgilere ulaşabiliriz. (Birbudak,2007:305).

2.1.4. Özel Sal-nâmeler

Özel konulu kişi ya da kuruluşlara ait olan sal-nâmelerdir. 1871'de Ali Suavi tarafından hazırlanan "Türkiye Fi Sena 1288" adlı sal-nâme Paris'te çıkartılmıştır ve ilk örneğini teşkil etmiştir. 1872 ve 1873 yıllarında da çıkartılmıştır (Palalı,2010: 6-10).

Ali Suavi bu sal-nâmelerde Osmanlı Devleti'nin parası, kara ve deniz ticareti, Osmanlının coğrafi konumu, ölçü birimleri, ticaret gemileri, coğrafi konumları gibi birçok bilgi sunmuştur (Aydın, 2013: 53).

Ebuzziya Mehmet Tevfik Efendi'nin hazırlamış olduğu sal-nâmeler ise çok ilgi görmüş ve dikkat çekmiştir. Bunlardan ilki H.1290 (M.1873) yılında basılan "Sal-nâme-i Hadika" olmuştur. (Palalı, 2010: 6-10). Ebuzziya Mehmet Tevfik'in sal-nâmeleri diğerlerine nazaran içerik, yayın tekniği ve baskısı açısından daha kaliteli bulunmuştur (Aydın, 2013: 53).

1878 tarihli Sal-nâme-i Ebuzziya adlı sal-nâme padişahın emri ile daha matbaada iken yok edilmiştir. 1899 ve 1906 yılları arasında Nevsâl-i Afet ve Sal-nâme-i Tıbbi adları ile dört kez sal-nâme çıkartan kişi Besim Ömer Paşa'dır. Oluşturulan bu eserler tıp tarihi ve sağlık müesseseleri açısından önemli bilgiler içermiştir. Özel sal-

nâmelerden bir kısmı da “Nevsâl” adı altında bazı gazete ve dergi yayımcıları tarafından neşredilmiştir.

Osmanlı Devleti’nde Türkçe çıkarılan sal-nâmelerin dışında yabancı dille basılmış sal-nâmeler de çıkartılmıştır. Bunlardan biride İngiliz olan Cervati kardeşler tarafından İstanbul’da Fransızca basılması için ruhsat alınan “Indicatore Oriental” olmuştur. Daha sonra bu sal-nâmenin yayımlanması durdurulmuştur. 1902 yılında ruhsat alınarak bu kez de “Sal-nâme-i Şarki” adı ile yayım hayatına başlamıştır. Bu alanda çıkarılması için ruhsat alınan bir diğer sal-nâme ise Ticaret Sal-nâmesidir ve Beyrut’ta çıkartılmıştır. “Takvümü-Beşer” adlı sal-nâme ise Beyrut’ta bir Katolik matbaasında Arapça ve Fransızca olarak basılmıştır (Palalı,2010: 6-10).

Nevsâl adı ile gazete ve dergilerde yayım hayatına devam eden bu sal-nâmeler içerisinde ise 1895 yılından itibaren Ahmet İhsan Tekgöz’ün çıkardığı “Musavver Nevsâl-i Servet-i Fû’nûn “ bu türün önemli örneklerini temsil etmiştir. İçerik olarak dikkat çeken Milli Nevsâl ise 1920-1925 yılları arasında Kanaat Kütüphanesi tarafından yayımlanmıştır. Milli Nevsâl ’de siyasi olaylara yeterince yer verilmiştir ancak bunun yanı sıra edebiyat, tarih, sanat konuları da yer almıştır (Aydın, 2013: 54).

2.2. Musul'un Tarihi Serüveni

Musul Yukarı Mezopotamya ve Dicle nehirlerinin batı kıyısında Ninive (Ninova)'nin karşısında kurulmuş bir yerleşim yeridir. Bu şehrin eskiçağlar döneminde bulunup bulunmadığı muammadır. Müslümanlar şehrin kuruluşunu efsanelere bağlamışlar ve efsaneleştirerek anlatmışlardır. Musul'un ismi için "Mavşil" faraziyesi öne sürülen tahminler arasında yerini almıştır (Darkot, 1997: 739).

Kentin ismi için ileri sürülen bir diğer düşünce; ulaşılan, konaklanan yer manasına gelen "Menzil" kelimesinden türeyebileceğidir. Arapça'da "el-Mevsîlu" olarak geçmektedir ve bazı kaynaklarda ise Anadolu, İran, Irak ve Suriye kavşağında olmasından dolayı bu ismi aldığı ileri sürülmüştür (Khoury, 2003: 26-29).

Bir başka kaynakta da şehrin eskiden Havlân diye tanındığı ve Arapların burada bir ordugâh kurduktan sonra şehrin adını "kavşak" anlamına gelen Mevsil'e çevirdiklerini belirtmiştir (Es-Sakkâr, 2003: 361-362). Ayrıca Musul'a "Hısn Ebraya" yani "geçişli kale" de denilmiştir. Musul'a birçok lakap da verilmiştir. Şehrin ilkbahar ve sonbahar dönemlerinde senede iki kez yeşile büründüğü için "al-Râbi'ayn" denilmiştir. Yağmur yağınca bölge parlak renkli, çiçekli, nakışlı dokuma elbiseye benzetildiği için "Al-Hazrâ" denilmiştir. "Al-Hedba" lakabı ise Dicle Nehri'nin hızlı ve sert akmasından dolayı verilmiştir (Gündüz, 2003: 2).

Sasaniler döneminde de bölgenin adının "Nevendeşir" olduğu ileri sürülmüştür. Hatta Musul'un Sasani hükümdarı II. Hüsrev ya da bu hükümdarın bir valisi tarafından kurulduğu İran kaynaklarında yer almıştır. Fakat yaygın olarak ise bu bilgi değil; daha çok II. yüzyılda Musul'un yerinde Hristiyan kolonilerinin olduğu görüşü ön plandadır.

Ticaret kolonileri ile ünlü olan Asur İmparatorluğu'nun başkenti Ninova'nın karşısında kurulması bu bilgiyi daha da güçlendirmiştir. Bizanslılar zamanında Asur Piskoposluğu'nun merkezi haline gelmiş ve Müslümanların eline geçene kadar da burada Hristiyanlık hüküm sürmüştür (Es-Sakkâr,2003:361-362). İlkçağ dönemine bakıldığında Musul; Babil, Mitanni, Asur, Med ve Pers krallıklarının egemenlikleri bulunmuştur. Yunan, Roma ve Persler arasında çatışma noktası bile olmuştur (Khoury, 2003: 26-29).

Ortaçağ döneminde İslam Uygarlığının stratejik öneme sahip bir noktası olmuştur. Musul, Horasan'ın anahtarı ve Irak'ın da kapısı olmuştur (Kılıç, 2010: 248-249).

Hız. Ebubekir zamanında Halid bin Velid kumandasındaki İslam ordusu Irak'ın bazı şehir ve kasabalarını fethetmiştir. Ancak Musul'un alınması Hız. Ömer zamanında 641 yılında gerçekleşmiştir (Mısıroğlu, 1971: 42). Hız. Ömer devrinde Utbe b. Ferkad es-Selemî tarafından fethedilmiştir. Ancak bir diğer görüşte 637 yılında Musul'un Rebî bin Efk-el-el Anzî tarafından fethedildiği görüşüdür. Hız. Ömer buraya bu iki komutandan birisini vali tayin etmiştir ve burayı askeri şehir haline getirmiştir. Şehrin ortasına da büyük bir cami yaptırmıştır. Daha sonra Hız. Osman da buraya dört bin kişi göndererek İskân politikası uygulamıştır. Arfece bin Herseme isimli bir de vali tayin etmiştir. Emeviler döneminde ise halifelerin oğulları burada vali görevini sürdürmüşlerdir.

Musul'un imar faaliyetleri ve genişletilmesi ise Emeviler'in halifesi II. Mervan zamanında gerçekleşmiştir. Musul artık El-Cezire'nin merkezi haline gelmiştir (Es-Sakkâr, 2003: 362). Musul Abbasiler döneminde de önem arz eden şehirlerden olmuştur. Ancak bu devirde Haricilerin çatışmaları ve Kürt yağmaları gibi sorunlar yaşanmıştır. Halifelerin tayin ettikleri Türk kumandanlar da müdahale etmişler ancak yine de bu karışıklıkları tamamen bitirememişlerdir. Halife Müktefî Billâh 906-907 yılları arasında Kürt isyanlarına karşı Hamdanî emirlerini görevlendirmiştir. Ancak bu emirler çıkan karışıklıkları bastırmalarının ardından bağımsızlıklarını ilan etmişler (Darkot,1997:740). Sırası ile Hamdâni, Ukeylî ve Büyi adlı yerel hanedanların yönetimine geçmiştir. Ancak zirve noktasını Türk egemenliği ile yaşamıştır (Khoury, 2003: 26-29).

Musul 1055-1056 yılları arasında Selçuklu egemenliğine geçmiştir. I. Dünya Savaşı'na kadar da birçok Türk devleti ve beyliklerinin hâkimiyeti altına girmiştir (Kısıklı, 1999-2003: 488-491). 1056 yılı sonrası şehri Büveyhi kumandanı Besâsiri zapt etmiştir. Sonra Selçuklular geri almışlar ancak 1061 de Ukeylîler ele geçirmişlerdir ve 1084'te Selçuklular tekrar geri almışlardır. Fakat Sultan Melikşah şehri Ukeylîlere geri vermiştir. Selçuklu Emiri Kürboğa şehri zapt edene kadar da şehir Ukeylîler'de kalmıştır. 1108'de Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Musul valiliğine Mevdûd bin Altuntegini getirmiştir. Sultan Tapar'ın emri ile Haçlılara ilk kez karşı koyan Emir

Mevdûd bin Altuntegin olmuştur. Muhammed Tapar oğluna Atabey tayin ettiği İmâdüddin Zengi'ye Musul'u ikta olarak bırakmıştır. Bu olaydan sonra ise burada Zengiler denilen Musul Atabeyliğinin temelleri atılmıştır (Es-Sakkâr, 2003: 362).

Büyük Selçuklularda askeri bir sınıf olan Atabeylerin eline geçen Musul'da, Musul Atabeyliği kurulmuştur. (Gök: 2013: 42). Atabeyler Devleti bu dönemde doğuda kurulan devletlerin en önemlilerindendir. Ribâtlardan, Dar'ül-Hadislerden ve Dar'ül-Kurralardan bilim enstitüleri oluşturmuşlardır. Musul'u bir bilim, sanat edebiyat şehri yapmışlardır (Yürekli, 2015: 85). Ancak burası 1261 yılında Moğol Hükümdarı Hülagü tarafından yağmalanmıştır. İlhanlılardan sonra Celayir Hanedanlığı, sonra Timur, Karakoyunlu ve Akkoyunların eline geçmiştir (Khoury, 2003: 26-29).

Musul, seyyahların da ilgisini çeken bir şehir olmuştur. Musul'u sık sık ziyaret etmişler ve kitaplarında geniş yer vermişlerdir. Musul için Yâkât el-Hamavî “dünyanın üç büyük şehriden birisidir” demiştir. Bunun sebebini ise, Nişâbur'a ve Batının kapısı sayılan Dımaşka gitmek için Musul'dan geçmek gerektiğine bağlamıştır (Es-Sakkâr, 2003: 362).

2.2.1. Musul'un Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

Osmanlı Devleti Musul'u ele geçirmeden önce Türk soyundan aşiretler ve Arap aşiretleri kaynaşmıştır. Günümüze ulaşan en eski Osmanlı kaydı 1539 yılında oluşturulmuştur. 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında paylaşılabilen bir toprak halini almıştır (Khoury, 2003:26-29).1508'de Akkoyunlu hâkimiyetine son veren Safevi Hükümdarı Şah İsmail burayı ele geçirmiştir. Ancak 1514'te Şah İsmail, Yavuz Sultan Selim'e yenilince terk etmek zorunda olduğu topraklar arasında Musul da yer almıştır (Kaymaz, 2014:29-30).

Musul 1517'de Mardin alındıktan sonra Diyarbakır Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından, Safevi Beyi Ahmet Bey Afşar'ın elinden alınmıştır. Daha sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın yapacağı İrakeyn Seferlerinde önemli bir stratejik noktayı oluşturacak olan Musul'da önemli ölçüde askeri istihkâm oluşturulmuştur (Es-Sakkâr, 2003: 362).Doğu bölgelerinin Osmanlıya katılımı İdris-i Bitlisi'nin etkisi ile olmuştur. Çaldıran Savaşı'ndan sonra Diyarbakır Beylerbeyliği kurulmuş ve Musul'da bu yeni yönetim idaresine bağlanmıştır. 1533'te Erzurum, 1535'te Bağdat ve Musul, 1548'de de Van, Diyarbakır'dan ayrılarak bağımsız beylerbeyliği halini almıştır (Kaymaz, 2014:32-

33). 1586'da eyalet statüsü taşıyana kadar Diyarbakır, Bağdat ve Şehr-i Zûr eyaletlerine bağlı kalmıştır (Yazıcı, 2010: 27).

Musul'un Osmanlı egemenliği 402 yıl (1516-1918) sürmüştür. Ancak bu tamamen kesintisiz olmamıştır. Tamamen mutlak bir egemenlik de olmamıştır. Osmanlı Devleti ile Safeviler'in sınır valileri sürekli isyan etmişlerdir. Azerbaycan hâkimi Ulema Han, Şah Tahmasp'tan ayrılıp Kanuni Sultan Süleyman tarafına geçmiştir (Bayatlı, 1999: 22). 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Anlaşması'ndan sonra Osmanlı egemenliği zayıflamıştır. Osmanlı bölgeyi ele geçirdikten sonra oluşturdukları yönetim ve örgütlenme biçimi klasik imparatorluk anlayışını yansıtmıştır.

Osmanlı merkezi gücünün zayıflaması ile devletin her yanındaki ayanlar ve Avrupa'daki derebeylik statüsündekiler isyan etmişlerdir. Bunlardan birisi de Musul'daki Celili hanedanının isyanıdır. Daha sonra IV. Murat ve II. Mahmut dönemlerinde merkezi otoritesinin sağlamlaştırılması için çalışmalar yapılmışsa da sonuçsuz kalmıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı da burada kargaşalara neden olmuştur. Farklı etnik ve dinsel toplumlar kendi gelenek ve kültürlerini sürdürmüşlerdir. Ancak birbirlerinden kopuk halde yaşayan ve Müslüman olmayanların kendi kuralları ile yönetim oluşturmalarına izin veren "millet sisteminin" yapısına merkezi zayıflık ve coğrafi uzaklık da dâhil olunca burada da isyanlar patlak vermiştir (Kaymaz, 2014:32-33).

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen bu çöküntüden faydalanan İngiltere, Hindistan sömürgelerine giden yolu garanti altına almak için 1878'de Kıbrıs ve 1882'de de Mısır'da yayılma siyasetini hızlandırmıştır (Aydın,2001: 5). Musul 1883'de haberleşme ve güvenlik ağının temini için Musul Vilâyeti'nin merkezi olmuştur. Aynı zamanda sancak merkezi haline de getirilmiştir (Terzi,2009: 41).

Ayrıca Musul, 20.yy başlarında petrolün en erken keşfedildiği yerlerden birisi olmuştur. II. Abdülhamit 1890'ların başlarında İngiltere'de öğrenim görmüş İstanbullu bir Ermeni tüccarının oğlu olan Kalust Gülbenkyan'a Musul civarında petrol araştırma görevi vermiştir. Gülbenkyan da yaptığı incelemeler sonucu Musul civarında petrol bulunduğu yönelik rapor hazırlamıştır. II. Abdülhamit bu rapor sonucunda burayı yayımladığı iki fermanla şahsi arazisi olarak belirtmiştir. Bu durum sonucu İngilizler padişahı düşman olarak görmeye başlamışlardır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı

sonrasında Osmanlının iyice zayıfladığını gören İngilizler devletin yanında yer almayı bırakınca bu tarihten sonra Osmanlı Almanlara yaklaşmıştır. Irak'a demiryolu döşeme işinin yanında petrol arama işi de Almanlara verilmiştir. Ancak İngilizler İran'ın ve diğer bölgelerin petrol işletmesini almak için çalışmalarını sürdürmüştür. I.Cihan Harbinin patlak vermesi ile Körfezde İngiltere ile Almanya arasında yaşanan rekabette Musul'un çok önemli bir yeri olmuştur. (Kısıklı, 1999-2003:488-491).

Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalandığı sıralara baktığımızda burada 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'yı görmekteyiz. İngilizler burayı geri almak istemişler ancak bu sıralarda bunu başaramamışlardır. Bölünmez bir Türk yurdunun sınırlarını belirleyen Misak-ı Milli'nin ilk maddesi Türkiye'nin güney sınırını çizmek olmuştur. Buna göre Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin Anadolu'nun ayrılmaz bir parçası olduğu ortadadır. Bu durumu Mustafa Kemal de doğrulamış ve 28 Ocak 1920 tarihli konuşmasında *“Musul'un mütareke anında Türk ordusunun hâkimiyetinde olduğunu işgalin İngilizler tarafından mütareke hükümlerine aykırı olarak gerçekleştirildiğini”* ifade etmiştir (Kısıklı, 1999-2003:488-491).

Lozan görüşmelerine baktığımızda da İngilizlerin Musul'un Irak'a ait olduğunu ileri sürdükleri ekonomik ve askeri görüşler Türk heyeti tarafından çürütülmüştür. Ancak Musul'un petrol yatağı olması meseleyi hudut meselesi olmaktan çıkartmış ve böylece tüm dünyayı ilgilendirir hale getirmiştir (Gök, 1998:62). Bu bölgeyi bu kadar önemli kılan sebeplerden biri de belirttiğimiz üzere petrolün varlığıdır. Irak özellikle de Musul bölgesi büyük güçlerin burada petrol arama ve işletme için yarıştıkları bir bölge halini almıştır.

Aydın'a göre (2001: XIII) sınır tespiti için sadece arazi meselesi olarak bakılması yetersizdir. Bölgede bulunan insanların tarihleri ve kültürleri de önemli bir ayrıntıdır. Bu bölgede yaşayan Türklerin kaderleri de yapılacak olan anlaşmaya bağlıdır ve bu durum göz ardı edilemeyecek kadar önem arz etmektedir.

Türk tezine bakıldığında Musul Vilâyeti on bir yüzyıldan beri aralıksız olarak Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Abbasilerin elinde olduğu zaman da Türk valiler tarafından idare edilmiştir. Atabegler ve Artuklar gibi Türk hanedanları tarafından bağımsız devletler kurulmuştur. İsmet Paşa Musul'da pek çok eser bıraktıklarını ifade etmiştir. Türkiye ile arasında tarihi bağlar olması sebebiyeti ile burasının Türkiye'ye verilmesini ileri sürmüştür (Aydın, 2001: 6-33).

Lozan'da çözüm bulamayan bu konu Milletler Cemiyeti'ne taşınmıştır. Dönemin dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Aras 7 Haziran 1926'da yaptığı konuşmasında *“Türkiye'nin hem dünya barışını hem doğu ve Irak'ın bağımsızlığı hem de İngiltere ile araların düzelmesi için Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin arazi konusunda fedakârlık yapacağını”* söylemiştir. 5 Haziran 1926'da İngiltere ile imzalanan Ankara Anlaşması ile Musul resmen İngiltere mandası hâkimiyetindeki Irak'a bırakılmıştır (Çoban Karabulut, 2015:344).Ancak burada bulunan Türk varlığı herhangi bir güvence altına alınmamıştır (Demirci,2010: 244).

2.2.2. Musul'un İdari Yapısı

Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatı eyalet (beylerbeyliği, vilâyet) sancak (livâ), kazâ, nahiye, köy ve mezralardan oluşmuştur (Kılıç, 1999: 89). Osmanlı Devleti'nde taşra idaresine bakıldığında en küçük birimden itibaren karye yani köy, nahiye, kazâ, sancak yani livâ ve eyalet şeklinde sıralanabilir. Kazâlar köy ve nahiyelerin birleşimi sonucu oluşmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında eyalet, vilâyet, livâ, kazâ ve nahiye tabirleri birbirinin yerine kullanılmıştır. Osmanlıda eyaletler 16. yüzyıldan sonra salyaneli ve salyanesiz eyaletler olarak idare edilmiştir. Has ile salyanesiz idare edilen eyaletler daha çoktur (Halaçoğlu, 2014: 89).

Kuruluştan itibaren teşkilatlanmanın ilk basamağını beylerbeyliği oluşturmuştur. Beylerbeyliği Osmanlının ilk zamanlarda özel tımarlarda Osmanlı vilâyetlerinin başkomutanıdır (Gündüz, 2003: 29). Osmanlı Devleti'nde beylerbeyi “geniş askeri yetkilere sahip olan kumandan” anlamına gelmektedir. (İpşirli, 1992: 69).

1302 yılında beş adet beylerbeyi varken daha sonra bunların sayıları artmıştır. Sancak sayısının artması sonucu bu beylerin üzerine bir bey getirilmesi ihtiyacı doğmuştur. Bunun sonucunda ortaya çıkan beylerbeyi ihtiyacını karşılamak için Osman Bey, oğlu Orhan Beyi (ordu komutanı) beylerbeyi olarak görevlendirmiştir. 1363'ten 1393 yılına kadar Osmanlı Devleti tek bir beylerbeylik ile idare edilmiştir. Daha sonra I. Bayezid Kara Timurtaş Paşa'yı Ankara'ya Anadolu Beylerbeyi olarak atamıştır. Böylece Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği oluşturulmuştur. Yavuz Sultan Selim'in 1512'de tahta geçtiği dönemde Osmanlı Devleti'nde Anadolu, Rumeli, Rum ve Karaman Beylerbeylikleri mevcuttur. Sayıları gittikçe artmış ve otuza kadar çıkmıştır. Başındaki beylerbeyine de Mir-i Mirân ya da vali denilmiştir (Gündüz, 20003: 30).

Osmanlı beylerbeyinin başlıca görevlerine bakacak olursak, bulunduğu bölgede hükümdarı temsil etmek, askeriyeye ait çeşitli işleri halletmek, bölgede güvenliği sağlamak ve Tımarlı Sipahi atamalarını yürütüp terfileri ile uğraşmaktır (Oğuz, 1986: 10).

Bir beylerbeyinin idaresi altında bulunan en büyük idari birime ise eyalet denilmiştir. Arapça'da "idare etmek" anlamında kullanılan "iyâle" kelimesinden türetilmiştir. Eyalet kelimesinin resmi olarak kullanılması 16.yüzyılı bulmuştur. Daha öncesinde beylerbeylik ve vilâyet kelimeleri sıkça kullanılmıştır. Daha sonraları Anadolu'daki uç vilâyetler şehzadelerin idaresine verilmiştir. Mısır, Filistin ve Hicazı içine alan Arap Vilâyeti I. Selim zamanında kurulmuştur. Vesikalara göre Rumeli Vilâyetinde 30, Anadolu Vilâyetinde 20, Karamanda 8, Rum'da yani Amasya-Tokat'ta 5, Arap Vilâyetinde 15 ve Diyarbakır Vilâyetinde ise 9 sancak bulunuyordu. Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise Arap vilâyetlerine yeniden düzenlemeye gidilmiştir. 1522'de Alâûddeve vilâyetine bir beylerbeyi tayin edilmiştir. 1533'te ise Cezayir Beylerbeyliği kurulmuştur ve başına da Kaptan-ı Derya olan Barbaros Hayrettin Paşa getirilmiştir. 1609 yılına gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nde 32 eyaletten bahsedilmiştir. Bunlardan 23 ünde tımar sistemi uygulanmıştır. Kalan 9 eyalet ise salyaneli eyaletlerdir. Yani yıllık vergilerin alındığı eyaletlerdir. Bu eyaletler Mısır, Bağdat, Yemen, Habe Lahsâ, Basra, Cezayir-i Garp, Trablusgarp ve Tunus'tur (İnalçık, 2006: 548-550).

Osmanlı idaresindeki en üst birim haline gelen eyaletler de sancak ve nahiyelerden oluşmuştur. Nahiye yön, taraf manasına gelmektedir. Musul'un ilk idari teşkilatı 1587 yılında neşredilmiştir. Genel olarak Musul'un birçok sancağı mevcuttur. Bunlar; Musul (Paşa) Sancağı, Erbil Sancağı, Nusaybin Sancağı, Sincar Sancağı, Bavecân Sancağı, Ağca Kal'a Sancağı, Zaho Sancağı, Eski Musul Sancağı, Tikrit Sancağı, Harun Sancağı, Bâne Sancağı, Keşşâf Sancağı, Kera Dasni Sancağı ve Kerkük Sancağı'dır (Gündüz, 2003: 39-40).

2.2.3. 1864 Vilâyet Nizamnamesi

1840-1842 yılları arasında iki yıl süren muhassıllık uygulaması da dâhil olmak üzere taşrada yönetim biçimini yenilemek üzere birçok adım atılmıştır. Bu gelişmeler 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nin oluşum sürecini hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nin taşra yönetiminde tımar sistemi hüküm sürmüştür. Eyalet ve sancak şeklindeki yönetim

şekilleri daha çok askeri ve idari örgütlenme birimlerini oluşturmuştur. Taşrada görev yapanların maaşları, ihtiyaçları tımar ve iltizam usulü ile karşılanmıştır.

Tanzimattan sonra ise her alanda olduğu gibi taşra ekonomisinde de değişimler söz konusu olmuştur. Tanzimattan önce II. Mahmut askeri ve idari örgütlenmeyi güçlendirmek istemiştir. Mali merkezileşmeyi sağlamak ve taşra ile merkez arasında bağılılığı arttırmak için bazı bürokratik mekanizmalar oluşturulmak istemiştir. Tanzimat Dönemine gelindiğinde ise Tanzimatçılar muhassıllık birimini benimsemişlerdir. Muhassıllıkta mali yetkiler muhassıla verilirken, güvenliğin sağlanması askeri zabite verilmiştir. Burada amaç tüm gelir kaynaklarının belirlenmesiydi. Gelirlerin tek elde toplanması ve harcamaların da buradan yapılmasıydı (Efe, 2015: 32-40). Ancak bu uygulamanın ömrü 1842 yılında son bulmuştur.

1864 yılına gelindiğinde Tuna Vilâyet Nizamnamesi hazırlanmadan önce Rumeli'deki eyaletlere müfettişler gönderilmiştir. Meclis-i Vâlâ'da yapılan hazırlıklar sonucu 7 Kasım 1864'de devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yeni nizamname ile eyalet sistemi kaldırılıp yerine livâ (sancak) getirilmiştir. Hazırlanan nizamname her yerde yürürlüğe girmemiştir. Günümüz ifadesi ile bir pilot bölge uygulaması yapılmıştır. Niş, Vidin ve Silistre eyaletleri birleştirilmiş ve geniş bir vilâyet oluşturulmuştur. Başına da Niş Valisi Midhat Paşa getirilmiştir. Mithat Paşa burada büyük başarılar imza atmıştır. Örneğin Tuna Nehri üzerine vapur şirketi kurarak ekonomiyi canlandırmıştır. Hatta Türkiye'de bankacılık sisteminin temellerinin atılmasını sağlayan Memleket Sandıkları kurulmuştur. Okul, hastahane ve fabrika açılmıştır. Böylece nizamnamenin başarılı olduğu görülmüş ve 1856-1866 yılları arasında diğer bölgelerde de uygulanmaya karar verilmiştir. Böylece 1864 nizamnamesi yürürlüğe konmuştur. 1864 Tuna Vilâyeti Nizamnamesi ile devlet vilâyet, livâ (sancak), kaza ve karye (köy) olarak birimlere ayrılmıştır. Vilâyetin başında vali, livâda kaymakam, kazaların başında kaza müdürü yer almıştır. Köylerde ise seçimle başa gelen muhtarlar bulunmuştur (Seyyiddanlıoğlu, 2015: 58).

2.2.4. 1864 Tuna Vilâyet Nizamnamesi'ne Göre Taşra İdare Meclisleri

Tanzimat Fermanı ile gelen yeniliklerden birisi de muhassıllık meclisleri olmuştur. Sancak merkezlerinde oluşturulan bu meclislerin görevi başlangıçta vergi toplamak ve bu vergileri düzene sokmak olmuştur. 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nde de

muhassıllık meclisleri yer verilmiştir. Mecliste atananların yanında bir de seçilenler yer almıştır. Burada oluşturulan meclisler sistemi, “Meclis-i Umumi-i” (İl Genel Meclisi) ve “Meclis-i İdare” (İdare Meclisi) şeklinde oluşmuştur. Bu nizamnamedeki temel yönetim birimi vilâyet olmuştur. Daha sonra livâ, kaza ve köyler oluşmuştur. Vilâyetin temel taşıını oluşturan yönetici kesim oluşmuştur. Yürütme organının (vali, kaymakam, muhtar) oluşumundan sonra yardımcı yürütme organı oluşmuştur.

1871 Vilâyet Nizamnamesi, 1864 Nizamnamesi’nden biraz daha gelişmiştir. İdare meclislerinin yapısına bakacak olursak;

- ✓ **Vilâyet İdare Meclisleri**, kazâ ve livâlardaki belediye işleri ile bu kazâ ve livâlardaki meclislerin kontrollerini sağlamışlardır. Vilâyet Genel Meclislerinin ve Babıali’nin onayını alarak vergi toplamakla görevlendirilmişlerdir.
- ✓ **Livâ İdare Meclisleri**, bu meclisler idari anlaşmazlıkları, eğitim, mali, ticari ve bayındırlık gibi birçok anlaşmazlığı çözüme kavuşturmakla görevlendirilmiştir.
- ✓ **Kazâ İdare Meclisleri**, idari davaları görürler, gelir ve giderleri incelerler ve sağlıkla ilgili tedbirler alırlardı. Köy yollarının yapımı ve onarımı da bu meclis tarafından yapılırdı (Reyhan, 2015: 56).

1864 Vilâyet Nizamnamesi ilan edilene kadar geçen sürede 1846, 1849, 1852, 1858 yıllarında birçok düzenleme yapılmıştır. Tuna Vilâyeti’nden sonra Yemen’de de 1871 İdare-i Umumiyye-i Vilâyet Nizamnamesi yürürlüğe konmuştur. 1864 Vilâyet Nizamnamesi’nden küçük ayrıntılar dışında hiçbir farkı yoktur. Bazı değişikliklere yer verilmiştir. Vilâyet idaresinde memurların maliye, zabıta, hukuk ve maârif alanlarında aldıkları görevler ve sorumluluklar belirtilmiştir. Ancak bu nizamname temel alınarak yapılan idari hazırlıklarda maârif müdürü, ziraat ve ticaret müdürü gibi bazı birimlere yer verilmemiştir.

1864 Vilâyet Nizamnamesi’nden sonra 1867 yılında çıkarılan Teşkilat-ı Vilâyet Nizamnamesi’nde sancak yöneticisi kaymakam iken burada “mutasarrıf” olmuştur. Sancak ismi 1867 yılında değiştirilerek livâ olarak kullanılmıştır. Kazâları yöneten müdür de yerini kaymakama bırakmıştır. Vilâyetin muhasebesini de defterdar almıştır. Tüm bu değişikliklere rağmen 1867 tarihli nizamname ciddiye alınmamıştır. Bunun yerine 1871 tarihli “İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi” ile kalıcı değişiklikler elde edildiği ileri sürülmüştür (Çadırcı, 2015: 143).

2.3. Osmanlı Dönemi'nde Eğitim-Öğretim

Osmanlı Devleti'nde eğitim-öğretim örgün ve yaygın eğitim olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Örgün Eğitim, Sıbyan Mektepleri, Medreseler, Saray Mektepleri, Askeri Mektepler ve Mesleki Eğitimden oluşmuştur. Yaygın Eğitim ise halk eğitimidir ve camilerden, tekke ve zaviyelerden, kütüphanelerden, sahaflardan, devlet adamları ile zenginlerin konaklarından, kahvehaneler ile Dâru'l-Mesnevîlerden oluşmuştur. Eğitimde ilk yenileşme hareketleri 1776 yılında başlamıştır. İlk olarak da askeri okullarda yeniliğe gidilmiştir (Akyüz, 2015;65-66).

2.3.1. Osmanlı Kuruluş Dönemi'nde Eğitim-Öğretim

Selçuklularda olduğu gibi Osmanlılarda da eğitim sisteminde dini eğitim ağırlıklı olmuştur. Eğitimin temelini medreseler oluşturmuştur. *Koçer'e göre (1991:7-8) bu dönemde Maârif Teşkilatı dini kuruluşların etkisi altında kalmıştır.*

Osmanlı döneminde öğrenciler ilim tahsil etmek için âlimlerden ders almaya çalışmışlardır. Bunun için uzun yollar kat etmişlerdir. Hatta ders almak istedikleri müderris başka bir medreseye geçince onlar da o medreseye gitmişlerdir (Alper ve Arıcı, 2015: 12-13).

2.3.1.1. Örgün Eğitim

Okulöncesi, ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretimin yer aldığı okullarda verilen eğitim sistemidir. Daha genel bir tanım yapılacak olursa herhangi bir alanda düzenli, yöntemli ve planlı bir biçimde verilen eğitimidir (Küçülahmet; 2010: 41).

2.3.1.1.1. Sıbyan Mektepleri

Mektep yazı yazmanın öğretildiği yerlerdir. Müslümanlar ilk önce Kur'an'ın öğretilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu sebeptendir ki "Kur'an öğretilen yer" anlamında da kullanılmıştır. Bu Kur'an mektepleri birçok isimle anılmışlardır. Tanzimat'a gelinceye kadar Sıbyan Mekteplerinde Arapça Elifba, Kur'an, Tecvit ve İlmî-i Hâl okutulmuştur (Günyol, 1972: 653).

Osmanlı Devleti'ndeki eğitim-öğretimin yapıldığı ilk kademe, ilkokul Sıbyan Mektepleri olmuştur. II. Mehmet'ten önceki dönemlerde Sıbyan Mektepleri ile ilgili yeterli bilgi elde edilememiştir. Ancak her caminin yanına birer mektep yaptıkları öğrenilmiştir. II. Mehmet döneminde Eyüp, Fatih ve Ayasofya medreselerinde; Sıbyan Mekteplerine muallim olacak öğrenciler için medrese derslerinden farklı olarak Adab-ı

Mübahase ve Usûl-i Tedris (Tartışma Kuralları ve Öğretim Yöntemleri) adlı bir ders koydurulmuştur. Ayrıca Fatih Sultan Mehmet ilkokul öğretmen adayları için Fıkıh (İslam Hukuku) dersini faydalı görmemiş ve programa almamıştır (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri; 2012:203-209).

Sıbyan mekteplerinde öğretmenlik yapabilmek için başlarda medreseden diploma almak yeterli görülmüştür. Daha sonraları ise mahalledeki cami imamı ya da müezzini de öğretmenlik yapabilir hale gelmiştir. Ayrıca sadece Kur'an okumasını bilen Subha-i Sıbyan ve Tufe-i Vehbi gibi risaleleri okuyabilen yaşlı kadınlar da öğretmenlik yapmışlardır. Fatih Sultan Mehmet'ten sonra bu okullara "Mekteb-i Sıbyan" ya da "Mektephane" denilirken her mahallede bulunmasından dolayı da "Mahalle Mektebi" de denilmiştir. Ancak bahsedilirken Sıbyan Mektepleri olarak kullanımı daha yaygın hale gelmiştir. Bu mektepleri zengin kişiler ya da devletin ileri gelenleri İstanbul'un her semtine yaptırmışlardır.

Sıbyan mekteplerinde çocuklar ücretsiz eğitim alırlar ve yeme içme ihtiyaçları için de para ödemezlerdi. Hatta yılda bir kez de olsa geziye bile götürülmüşlerdir. (Koçer, 1991: 7-8). Bu Sıbyan Mektepleri genellikle tek derslikten oluşmuşlardır. Ancak Amcazade Hüseyin Paşa Mektebi iki derslikten oluşmuştur (Kunt, Akşın, Faroqhi ve diğerleri, 2000: 397). Beş yaşına gelen çocuklar âmin alayı ve bed'-i besmele cemiyeti adı verilen bir törenle bu mekteplere başlamışlardır.

Sıbyan mekteplerinin masrafları yaptıran kişiler tarafından karşılanmıştır. Çocuklar ücretsiz okumuşlardır. Dersler mekteplerin köy, kasaba ve şehirde olmalarına göre değişmekteydi. Ayrıca dönemin şartlarına ve hocalarına göre de değişiklik göstermiştir. Sıbyan mektepleri 5-10 yaş arası cinsiyet ayrımı gözetmeksizin tüm çocukları okutmak ve onlara dini bilgiler vermek için açılmıştır. 19.yüzyıldan itibaren ise Sıbyan Mektepleri, Mekteb-i İptidai'lere dönüşmüştür (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri; 2012:203-209).

2.3.1.1.2. Medreseler

Türk Eğitim Tarihi her daim dinamizmini korumuştur. İçeriği ıslahatlarla, yeniliklerle dolu olmuştur. Selçuklulardaki Nizamiye Medreseleri gibi her dönem isim yapmış kuruluşlar olmuştur. Osmanlı Devleti'nin en önemli eğitim kurumunu medreseler oluşturmuştur. Medreselerin temelini ise mescitler oluşturmuştur. Ancak

mescitlerdeki aksaklıklar sebebi ile bunlar yerini medreselere bırakmışlardır. Kısacası medreseler orta ve yüksek seviyede eğitim-öğretim veren kurumlardır (Kırpık; 2009: 9).

Temeli dini eğitime dayanan medreseler, 17. yüzyıla kadar camilerle ortak bir avluyu paylaşmışlardır. Hatta bir külliye ögesi olmuşlardır. 1580’de Divanyolu Anber Ağa Medresesi öncülüğünde yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Medreseler genellikle tek katlı olarak yapılmıştır. Ancak 1781’de Mehmet Tahir Ağa Medresesi’nde olduğu gibi iki katlı olarak yapılmış olanları da mevcuttur (Kunt, Akşin, Faroqhi ve diğerleri, 2000: 398-400).

İlk medreselerin ne zaman inşa edildiğine dair farklı görüşler vardır. Corcî Zeydân, Batılı araştırmacıların medreselerin kuruluşunu Abbasiler Dönemi’nde Me’mûn zamanına kadar götürdüklerini söylemiştir. Ancak İslam kaynaklarında böyle bir bilgiye ulaşamadığını da belirtmiştir (Bozkurt, 2003: 325).

1330’larda Anadolu’ya seyahat etmiş olan İbn-i Batuta, hemen hemen her yerde hatta küçük kasabalarda bile medreselerin var olduğundan bahsetmiştir. Anadolu’daki birçok medrese Darüşşifa ve Bimarhane gibi isimler almıştır. Bu da medreselerin çok yönlü olduğunu göstermiştir. İlk medrese 1330-1331 yılında Orhan Gazi döneminde İznik’te kurulmuştur. İlk müderris ise İznik’e atanan Davud-ı Kayserî olmuştur. İlk Osmanlı medreseleri naklî ilimlerde Şam-Mısır’dan faydalanırken aklî ilimlerde Bağdat-Semerkant’ta yetişmiş olan ülemalardan faydalanmıştır (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri; 2012:112).1326 yılında Bursa fethedildikten sonra Orhan Bey manastırı medreseye çevirmiştir. Bu sebeple Manastır Medresesi olarak da bilinen Orhan Gazi Medresesini kurarak oluşturulan vakıfları buraya tahsis etmiştir. I. Murat, I. Bayezid, I. Mehmet ve II. Murat burada 21 medrese inşa ettirmişlerdir. Bursa bir ilim şehri haline getirilmeye çalışılmıştır. 1361’de de Edirne’nin fethi gerçekleştirilmiştir. I. Mehmet yani Çelebi Mehmet Edirne’ye iki medrese açmıştır. II. Murat ise dokuz medrese açmıştır. Bu medreseler Sâhn-ı Semân medreseleri açılana kadar en yüksek dereceli medreseler olarak kabul görmüştür. 1326 ve 1451 yılları arasında 84 medresenin yaptırıldığı kaynaklarda mevcuttur (Birişik,2003: 327-332). Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarındaki en önemli medreseleri görüldüğü üzere İznik, Bursa ve Edirne’de kurulmuştur (Uzunçarşılı,1988: 3-6).

Fatih Sultan Mehmet devrine baktığımızda eğitim-öğretimin bu dönemde sistemleştiğini görebiliriz. Fatih'in kurduğu medreseler arasında İstanbul'un fethinden hemen sonra sekiz kiliseyi medreseye çevirdiği medreseler bulunmaktadır. 1463-1470 yıllarında bir cami ve iki yanında Sâhn-ı Semân ve Tetim-me denilen medreseler ile ilkokul, kütüphane, imaret ve aşevi, iki hamam, darüşşifa denilen hastane ve misafirhaneler yapılmıştır. Böylece Fatih Külliyesi ortaya çıkmıştır (Akyüz, 2015;65-66).

II. Bayezid döneminde müderrislik görevi şeyhülislamlara şart koşulmuştur. Ancak Zembilli Ali Efendi ile başlayan bu görev, şeyhülislamların yoğun olmaları dolayısı ile vekil tayin edilerek dersler verilmiştir. Sâhn-ı Semân medreselerinden sonra önemli bir yere sahip olan Süleymaniye Medreseleri medrese-i evvel, sâni, sâlis ve râbi' isimleri ile dört medrese dârülhadis, dârüşşifâ ve bir de tıp medresesinden oluşan külliye yapılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde yeni fethedilmiş yerlere medrese inşa edilmesi de yerleşmiş bir gelenek halini almıştır. Ayrıca bu yeni fetihlerde amaç sadece eğitim-öğretim vermek değil aynı zamanda İslam dinini ve kültürünü de yaymak olmuştur. Örneğin Bulgaristan'da 142 medrese ve 243 mektep yapılmıştır. Yunanistan'da ise 182 medrese ve 315 mektep inşa edilmiştir. Osmanlı döneminde en ücra köylerde bile medreselerin var olduğuna dair kayıtlar mevcuttur. Yabancı seyyahlar dahî Anadolu için eğitim konusunda övgüyle bahsetmişlerdir. 1861'de Amasya'ya gelen Perrot buradaki eğitim sistemini görünce burayı Anadolu'nun Oxford'u olarak nitelendirmiştir. Osmanlı Devleti'nde medreseler kuruluş devrinden itibaren 19.yüzyıla kadar ilim ve fikir hayatında etkin rol oynamışlardır. Hatta devleti ve toplumu belirli bir seviyelerde yönlendirmişlerdir (Birişik, 2003: 327-332).

Osmanlı Devleti'nin eğitim-öğretime büyük önem vermesinin bir delili olarak büyük bilginleri, hocaları ülkeye toplamasını gösterebiliriz. Bu bilginleri ülkede tutabilmek için birçok fedakârlıkta bulunmuş ve saygıda kusur edilmemiştir. Örneğin Şemseddin Fenarî'nin Yıldırım Bayezid ile arası açılınca, Yıldırım Bayezid Fenarî'nin tekrar Bursa'ya dönmesi için Karamanoğullarına sürekli haberler göndermiştir. Şiddetli ısrarları sonucu ülkeye geri dönen Molla Fenarî sayesinde Osmanlı Devleti ileri bir ilim merkezi haline gelmeye başlamıştır. Bu sayede de eğitim-öğretim tahsil etmek için Mısır, Suriye gibi yurtdışına gidilme ihtiyacı ortadan kalkmıştır (Koçer, 1991: 10). Fatih

Sultan Mehmet'ten de kaynaklar bilim koruyucu olarak söz etmişlerdir (Adıvar, 1982: 33).

Medreseler Umumi Medreseler ve İhtisas Medreseleri olarak ikiye ayrılmıştır.

2.3.1.1.2.1. Umumi Medreseler

Umumi Medreseler İslami ilimler ile Ulûm-i Dâhiliye denilen diğer ilimlerin okutulduğu medreselerdir. Neredeyse köylere kadar bu medreselere yer verilmiştir. Osmanlı'nın her yerinde açılmışlardır (Baltacı, 1976: 20). Merkezdeki medreseler ise;

Hâşiye-i Tecrid Medreseleri (20'li medreseler), Miftah Medreseleri (30'lu medreseler), Kırklı Medreseler, 50'li Medreseler (Hariç 50'li Medreseler ve Dâhil 50'li Medreseler), Sahn-ı Semân Medreseleri ve 60'lı Medreselerdir. Bu medreseler isimlerini müderrislerine ödenen akçe sayılarından almışlardır (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri; 2012:120-122).

2.3.1.1.2.2. İhtisas Medreseleri

Dar'ül- Kurrâlar (Kuran-ı Kerim ezberletilen okullar), Dar'ül Hadisler (Hz. Muhammed'in söz, fiil ve takrirlerinden oluşan hadisler tahsil edilir) ve Dârü'ş Şifalar (Tıp eğitiminin teorik ve pratik olarak verildiği yerler)'dir (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri; 2012:120-122).

Kanuni döneminde ise Süleymaniye Medreseleri ön plana çıkmıştır. I. Süleyman Mimar Sinan'a İstanbul'da Süleymaniye Külliyesi denilen binaları inşa ettirmiştir. Evvel, Sâni, Sâlis ve Rabi adlarında dört genel medrese Dar'ül Hadis ve Dar'ül Tıp Medreseleri bulunuyordu. Medreselere sıbyan mekteplerini bitirenler ya da en az o kadar özel bir öğrenim alan erkek öğrenciler girmiştir (Akyüz,2015: 69-70).

Medresede temel akademik kişi müderristir. Müderris “ders veren” anlamına gelmektedir. Müderris olabilmek için Sâhn-ı Semân derecesinde icâzet almak gerekmektedir. Müderrislik imtihanları ise XVI. asırdan itibaren sıkça görülmüştür. Kuruluş dönemlerinde medreselerden yetişmiş kişiler az olduğu için sınava tabi tutulmadan direk atama yapılmıştır. Müderrislere toplumda mesleklerinden dolayı büyük saygı gösterilmiştir (İhsanoğlu,1999: 262).

Kanuni Sultan Süleyman'dan önce Sâhn-ı Semân Medreselerinde müderrislik yapabilmek büyük bir şerefti. Bu medreselerde herkes müderrislik yapamazdı. Öğrenciler müderrislik yapmak istediklerinde Danişment (asistan) olarak medreselerde Hariç ve Dâhil dersleri görüyorlardı. Hariç ve Dâhil dersleri Sâhn-ı Semân Medreselerinin “lise” kısmında veriliyordu. Sâhn-ı Semân Medreselerini ise Darülfünûn olarak görebiliriz. Bu sebeple de bu kısma “Musîla-î Sahn” deniliyordu. Bu medreselerde oda sahibi olabilmek için bir eser telif edebilecek kadar ilerleme kat edilmesi gerekiyordu. Yani günümüzdeki doçentlik seviyesinde olmak eski adı ile Muid olmak gerekiyordu. Müderrisler de kendi aralarında derecelendirilmişlerdir. En yüksek merteye ise Sahn Müderrisi olmaktadır. Merkezde eğitim bu şekilde iken taşra da başıboş bırakılmamıştır. Günümüzdeki müfettişler gibi buralara teftiş hizmetleri de sunulmuştur (Koçer, 1991: 12).

Büyük medreselerin müderrislerine İstanbul ve taşrada vakıfların tahriri ve teftişi ile ilgili geçici ama önemli görevler verilmiştir. Ancak eğitim tarihi incelendiğinde Osmanlı'da eğitim alanında teftiş hizmetlerinin ne zaman yapılmaya başlandığı bilinmemektedir. Ayrıca bu görevi yerine getirenler için de hangi unvanların kullanıldığı bilgisine de ulaşamamıştır (Buluç,1997:1).Medreselerin en büyüklerinde bile öğrenci sayısı yirmiye ulaşmamıştır. Kitap geçme esas alınmıştır. Karşılıklı münakaşalar ile tekrarların yapıldığı bir sistem uygulanmıştır. Medreselerde öğrenim verilen dil ise Arapçadır. Medreselerde öğrenim gören öğrencilere Danişment denilmiştir. Sıbyan mekteplerinde okuyan öğrencilere talebe denilmiştir. Ayrıca öğrencilere tarih boyunca talib, fakih, mülazım, tüllab, suhte, softa ve müsteid gibi isimler de verilmiştir. Mu'id ise müderris yardımcılarına verilen isimdir (Ünal, 2015: 130-134).

Medreselerde haftanın beş günü eğitim-öğretim faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Salı ve Cuma günleri ise tatil günleri olmuştur. Recep, Şaban ve Ramazan aylarında ise yıllık tatiller düzenlenmiştir (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri; 2012:142-144). Ancak *Uzunçarşılı (1988:3-5) haftada dört gün eğitim verildiğini belirtmiştir. Öğrencilerin kalmaları içinse hücre denilen medrese odalarının olduğundan bahsetmiştir. Mek'el olarak adlandırılan bir de yemekhanelerinin mevcudiyetinden söz etmiştir.*

Medreseyi başarılı bir şekilde bitiren öğrencilere “temessük” denilen yüksek dereceli bir medreseye gitmesini sağlayan bir belge verilmiştir. Cer uygulaması

müdürrislerin en önemli metotlarından birisi sayılmıştır. Çünkü uygulama usulüne dayanırdı ve tatil günlerinde özellikle ramazan aylarında öğrenciler ülkenin dört bir yanına giderlerdi. Böylece uygulamalı bir stajyerlik dönemini tamamlamış olurlardı. Medreselerin genel işlevlerine bakıldığında müdürris, kadı ve sıbyan mekteplerine hoca yetiştirmek; imam-hatip, müftü ve Şeyhülislâm gibi din adamlarını yetiştirmek gibi görevleri vardır. Ayrıca devlet kademeleri için görevli memur ve kâtip ihtiyacını karşılamak, cer sistemi ile halk eğitimine katkıda bulunmak, padişaha huzur dersleri vererek bilgisini arttırmak, teknolojik bilgi üretmek ve defterdar nişancı gibi üst düzey devlet adamlarını yetiştirmenin yanında sağlık personeli de yetiştirmek medresenin görevleri arasında yer almıştır (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri; 2012:142-144).

2.3.1.1.2.3. Medresenin Gerilemesi

Soydan'a göre (2013: 53) Osmanlı'daki eğitim sistemi eğitimde modernleşmeye geçilmeden önce medrese, saray mektepleri, sıbyan mektepleri göz önünde bulundurulduğunda Batıdan çok da geri sayılmaz. Ancak her alanda olduğu gibi eğitim alanında da Batının gerisinde kalınmıştır. Medreseler 17. yüzyıla kadar ülkenin ihtiyaçlarına cevap verirken daha sonra ezberciliğe dayalı, bünyesinde skolastik bir yapı oluşunca eski değerini kaybetmiştir (Yolalıcı, 1994: 436).

Aklî ilimlerin terk edilip sadece naklî ilimlerin takip edilmesi, müdürris atamalarının bozulması (müdürris ve kadıların cehaleti), ve mülazemet usulünün bozulması sonucu gerilemeler başlamıştır. Batıdaki gelişmelerin takip edilmemesi ve siyasetin bilimin içine girmesi sonucu medreselerde bozulmalar kaçınılmaz olmuştur (Ünal, 2015: 136-137).

1691 yılından sonra medreselerde ilim alanındaki özgürlük ortadan kaldırılmıştır. Bu tarihte daha önce de 1494'te Molla Lütü'nin ölüm fermanını onaylamak zorunda kalan II. Bayezid döneminde yaşanan olay tekerrür etmiş ve 1691'de de Molla Abdurrahman ölüm cezası almıştır. Artık eğitimde iltimaslar başlamış ve eğitime de siyaset bulaşmıştır. Eskiden müdürris (Profesör), Muid (Doçent) ve Danişmend (asistan) olabilmek için ilim, irfan sahibi olmak gerekliydi. Ancak daha sonraları bu özellikler geri planda bırakılmıştır. Müdürrislik ise rütbe haline dönüştürülmüştür.

Tefsir ve hadis dersleri bile çoğu kez ders programlarına konulmamıştır. Riyaziyat (Matematik) ve Tabiiat derslerinden eser kalmamıştır. 17.yüzyılda şeyhülislamlık devlet teşkilatı içine katılınca “Ders Vekâleti” denilen bir kavram ortaya çıkmıştır. Bu sistem ile medreseler güçlendirilmeye çalışılsa da başarılı olunamamıştır (Koçer, 1991: 14; Yaltkaya, 1999: 463-465).

Medreselerin gerilemesi konusunda Muallim Cevdet (1978:23) hayatın ihtiyaçlarına uymadığını, Türk benliğini unuttuğunu ve fenni ilimlerin dışlandığını söylemiştir. Ancak devlette bozulmaların ne zaman başladığını ve niçin ortaya çıktığını da araştırmadan medreseleri suçlamayı doğru bulmamıştır. Unutulmamalıdır ki üç kıtaya yayılan toprakları ile önemli bir devlet haline gelen Osmanlılar, kurdukları ya da geliştirdikleri kurumlar sayesinde bu noktaya ulaşmışlardır. Osmanlı'nın en önemli müesseseleri ilmiye teşkilatı ve en önemli kurumları ise medreseler olmuştur (Hızlı, 2002: 426-435).

Osmanlı Devleti'nde hâl böyle iken Osmanlıya bağlı olan Mısır Vilâyeti'nde eğitim alanında gelişmeler yaşanmıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa okumuş bilgili birisi olmasa da eğitim-öğretime büyük önem vermiştir. Mısır'a Batıdan öğretmenler gelirken Mısır'dan Batıya öğrenciler gönderilmiştir. Hatta Mehmet Ali Paşa 1845 yılında İstanbul'a geldiğinde Sultan Abdülmecid'i durumdan haberdar etmiştir. Batının bizden üstün olduğunu, bilimde, sanayide, eğitimde geri kaldığımızı belirtmiştir. Mehmet Ali Paşa kısa sürede onların seviyesine ulaşamayacağını da fark etmiştir. En azından çıkarılacak bir ferman ile düzenlemelere gidilmesini istemiştir (Kansu, 1016: 34-135).

2.3.1.1.3. Saray Mektepleri

Üst düzey devlet memurlarını yetiştirmek ve saraydaki çocukların eğitimini karşılamak için açılmıştır.

2.3.1.1.3.1. Şehzadegân Mektebi

Küçük yaştaki şehzadelerin ve sultanların eğitimi için açılmış, ilköğretim seviyesindeki mekteptir (Dumlupınar, 2018:5017). Sıbyan Mektebine başlayan çocuklar için âmin alayı ve bed-i besmele gibi törenler yapıldığı gibi şehzadeler de bu mektebe başlarken büyük ve gösterişli törenler yapılmıştır. Osmanlı padişahları şehzadelik dönemlerinde ders aldıkları hocalarını “hünkâr hocalığına” getirmişler ve yüksek ilmiye rütbesi vermişlerdir. Şehzadeler mektebi bitirdikten sonra sünnet olup 15 yaşına gelince

sancağa çıkmışlardır. Şehzadelerin yanlarında ise Lala denilen hocaları yer almıştır. Devlet işlerini yerinde öğrenmeleri için sancak veya vilâyetlere yönetici olarak gönderilmişlerdir.1595'te ise Kafes Usûlü uygulanmaya konulmuş ve şehzadeler Topkapı Sarayı'nın kafes ya da Şimşirlik denilen dairelerinde tutulmaya başlamıştır (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri; 2012:151-152).

2.3.1.1.3.2. Enderun Mektebi¹

Enderun'un Farsça anlamı iç kısım demektir ve sarayın içinde merkezde yer alan kısım Enderun'dur (Ortaylı, 2006: 173).

Devleti yönetecek olan lider kadronun yetiştirildiği, saray teşkilatının içinde yer aldığı bir eğitim kurumudur. İlk kez Murat Hüdavendigâr zamanında Edirne Sarayında kurulmuştur. 1909 yılına kadar devam etmiştir. Devşirme usulü ile Hristiyan çocuklar buraya getirilmiştir (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri; 2012:160-161).

Bu mektep saray hizmetlerinde bulunan bilgili, görgülü kişiler yetiştirmek amacı ile kurulmuştur. Fatih Sultan Mehmet döneminde İçoğlanlar Enderun'da önemli bir yere sahip olmuştur. Devşirilmeden önce bu çocuklar Türk ailelerin yayına verilirdi. Bunlar Acemioğlanlar olarak bilinirlerdi. Hristiyan çocukların yanlarında Bosna ve Arnavutluk'tan da Müslüman çocuklar alınmıştır. Bu çocuklar arasında meşhur seyyah Evliya Çelebi de yer almıştır. 18.yüzyıldan itibaren Enderun'a yüksek mertebelerdeki kişilerin yani vezirlerin çocukları gibi çocuklar da dâhil edilmiştir (Koçer, 1991: 28).

Enderun mektebine alınmadan önce büyük oda ve küçük oda denilen sınıflarda eğitim görülmekteydi. Büyük oda mevcudu 100-200 arası iken küçük oda da 60 kişi bulunmaktaydı. Büyük odayı Fatih Sultan Mehmet, küçük odayı ise Kanuni Sultan Süleyman kurdurmuştur. Günümüzde hazırlık sınıfı olarak adlandırılmaktadır. Enderun mektebine alınmadan önceki hazırlık sınıflarıdır (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri;

¹Enderun Mektebi ile ilgili ayrıntılı bilgi edinmek için bkz.

Aydın Taneri, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilatı*, DTCF, 1935.; Enderunlu Abdullatîf (Haz. Ahmet Köç), *Âyîne-i Derûn(Osmanlıya Devlet Adamı Yetiştiren Mektep: Enderûn-ı Hümâyûn)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2013.; İsmail H. Uzunçarşılı *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2014, VIII Dizi-Sayı:15. ;Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *DTCF Dergisi*, (2018), s.27-51; Reşad Ekrem Koşu, "Osmanlı Sarayında Enderun Mektebi", *Hayat Tarih Mecmuası*, 2(7), s.31-35; Salim Aydın, "Medrese ve Mekke Dışındaki Eğitim nMüesseseleri Tarihi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6.cilt, Sayı:2, (2008), s.139-180; Ülker Akkutay, "Enderun Mektebi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 5.cilt, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1984, s.25-168.

2012:160-161). Her odanın kendine özgü özellikleri vardı. Bulunulan odadan bir diğer odaya geçmek için kıdemli olmak gerekirdi. Son oda has odaydı ve Enderun Mektebinin en önemli odasıydı (Erken ve Zeyrek, 2009: 347).

2.3.1.1.3.3. Harem Mektebi²

Harem sadece kadınlara tahsis edilmiş bölümlerdir. Sarayda harem dairesi padişahın ailesi ve binlerce kadının birlikte yaşadıkları kısımdır. Enderun Mektebine alınan erkekler gibi harem mektebine alınan kadınlar da düzenli bir eğitim-öğretim görmüşlerdir. Sırası ile çeriye(acemi), kalfa ve usta makamına gelmişlerdir. Daha sonra gözde, ikbal ve kadın efendi olarak yükselmişler neticede valide sultan bile olmuşlardır. Bu mekteplerin dışında musiki eğitiminin verildiği meşk hane, askeri eğitimin verildiği Acemi Oğlanları Mektebi, askeri mızıka mektebi olan mehterhane, cambazhane, tophane, kılıçhane, tüfekhane ve humbarahane gibi mektepler de yer almıştır (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri; 2012:161-168).

Mesleki eğitim ise usta-çırak ilişkisi ile verilmiştir. Esnaf ve Zanaatkarlar Birliği olan Âhi Teşkilatı ile mesleki eğitim sağlanmıştır. Kişi en fazla 10 yaşında ustasının yanına verilmiştir. İki sene burada yamaklık ettikten sonra özel bir törenle çıraklığa geçirilirdi. Bir süre sonra da kalfalık evresine geçirilirdi. Üç sene kalfalık yaptıktan sonra ise ustalık unvanı alırdı (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri; 2012:170-172).

2.3.1.2.Yaygın Eğitim

Örgün eğitimde okuma fırsatı bulamamış kişiler bilgilerini arttırmak istemişlerdir. Yani bir nevi halk eğitimidir. Camiler, kütüphaneler, sahaflar, kitapçılar, tekke ve zaviyeler, devlet adamlarının ve zenginlerin konakları, sanatçıların ve bilginlerin evlerinde ve kahvehanelerde eğitim verilmiştir (Akyüz, 2015: 107-110).

² Harem Mektebi ile ilgili ayrıntılı bilgi edinmek için bkz.

Abdülkerim Özeydin, "Harem" DİA, C. 16, s. 132, Ankara 1997.; Ahmet Refik Altınay, "Kadınlar Saltanatı", Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C. 1, s.181, C.2, s.315, İstanbul 2000.; Ahmet Akgündüz, "İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Meselesi ve Osmanlı'da Harem", OSAV Yayınları, İstanbul 2000 s.260.; Halil İnalçık, "Harem Bir Fuhuş Yuvası Değil, Bir Okuldu" s. 11, 1990.; Leslie P. Peirce, "Harem-i Hümayun", Çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 42 İstanbul 2002.; Mehmet İpşirli, "Harem", DİA, C. 16, s. 135, Ankara 1997.; M. Çağatay Uluçay, "Harem II", AKDITYK Yayını, s. 10-11, Ankara, 1971.; Mustafa Alkan, "Osmanlı Merkez Teşkilatı", Editör: Tufan Gündüz, Osmanlı Teşkilatı Tarihi El Kitabı, Ankara 2016, s.70.; Nilüfer Özcan Demir, "Osmanlı Devletinde Harem Kurumu", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Metodoloji ve Sosyoloji Araştırmaları Merkezi Sosyoloji Konferansları, 28. Kitap, Üniversite Yayın No:4452, s.79.

2.3.2. Osmanlı Eğitim Öğretiminde Yenileşme Hareketleri

Eğitimde yenileşme hareketleri 18.yüzyılda açılan çağdaş eğitim kurumları ile oluşmuştur. Bu eğitim kurumlarını öncelikle askeri okullar oluşturmuştur. Ancak yeni ders metotları ve ders araçları ile sivil eğitim reformları için de bir başlangıç olmuştur (Bilim,1998: 16).

III. Selim tahta çıktığında sadece yeniçeri ocağında değil medrese sisteminde de bozulmalar yaşanmıştır. Medreselerde öğrencilere bilgi vermek yerine sadece ölümden sonraya hazırlanılmıştır. Müspet ilimler tamamen yok sayılmıştır. Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında müderris, kadı ve imam gibi görevlilerin tayinleri için belirlenen kanunnameler rafa kaldırılmıştır. Yerlerine ise “Beşik Ulemalığı Sistemi” getirilmiştir. Hatta kadılar rüşvet alır hale gelmiştir. III. Selim de tüm bunların farkındadır ve çözüm olarak Fransa’dan mühendis ve öğretmenler getirtmiştir (Koçer, 1991: 28).

III. Selim döneminde birçok kanun ve fermanlar çıkmıştır. Bunlarda müderris ve memurların sınava tabi tutulduktan sonra bu mertebelere ulaşabilecekleri vurgulanmıştır. Artık Ruûs vermek rica ve minnetle gerçekleşmeyecektir. Enderun Mektebi ise modern eğitim sistemi ile önemini kaybetmiştir (Doğan, 1997: 432). III. Selim dönemindeki Nizâm-ı Cedit (yeni düzen) hareketleri eğitime de yansımıştır. Böylece 1776 yılında Mühendishane-i Bahr-i Hûmâyûn (ilk askeri deniz okulu) açılmıştır. 1795’te Mühendishane-i Berr-i Hûmâyûn (ilk kara harp okulu) açılmıştır (Akyüz, 2015: 144).

II. Mahmut dönemine gelindiğinde ise Sultan, ıslahatların halka inmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu sebeple okuma-yazma öğrenimini zorunlu hale getirmiştir. Batı tarzında rüşdiyelerin açılması, yükseköğretim seviyesinde eğitim veren Tıbbiye ve Harbiye mekteplerinin kurulması bu devirde olmuştur (Gündüz, 2016: 87).II. Mahmut döneminde açılan rüşdiyeler rüşd erginlik manasına geldiği için ergenliğe erenlerin gittiği okul olarak bilinirdi (Binbaşoğlu,2005:8). Takvîm-i Vakâyi’nin (ilk resmi gazete) de yayımlanması ile eğitim-öğretimde önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1824 yılında II. Mahmut bir ferman yayımlamış ve bu fermanda ilköğretimin herkes için zorunlu olduğu ve okuma-yazma öğrenmenin yanında dini bilgilerin de öğrenilmesi gerektiğini duyurmuştur. 1827 yılında yine askeri okul bünyesinde tıp eğitimi verilmesi için Tıphane-i Âmire ve Cerrahhâne-i Mamure açılmıştır. Tıphane-i Âmire’nin

kurucusu M. Behçet Efendi Türkiye’de modern tıp mektebinin kurucusu olmuştur (Gündüz, 2016: 87).

Tıphane-i Âmire orduya askeri doktor yetiştirmeyi amaçlamıştır. Cerrahhâne ise operatör doktor ihtiyacını karşılamayı amaçlamıştır. 1838 yılında Galatasaray’a bazı ekler yapılmış ve burası tıbbiyeye ayrılmıştır. Daha sonra da Tıbhâne ve Cerrahhâne birleştirilerek “Dar’ül Ulum-u Hikemiyye-i Osmaniye” ve “Mekteb-i Tıbbiye-i Âdliye-i Şahane” olarak adlandırılmıştır (Koçer, 1991: 28). Aynı zamanda 1838 yılında kurulan Meclis-i Umur-ı Nâfia, tarım, sanayi ve bayındırlık alanı için kurulmuş iken başarılı olması sebebi ile eğitimden de sorumlu tutulmuştur (Kapıcı, 2010: 201).

2.3.3. Tanzimat Dönemi Eğitim Öğretimi

Tanzimat Dönemi Maârif alanındaki yenilikleri anlayabilmek için 1839 yılından önceki serüveni bilmek gerekmektedir. 19.yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti’ndeki eğitim kurumları medreselerden, Sıbyan Mekteplerinden ve Enderun Mekteplerinden ibarettir. Son zamanlarda oluşan Mühendishane-i Berri Hümayun, Mekatib-i Tıbbiye ve Mekatib-i Harbiye gibi mektepler de mevcuttur (Antel, 1999: 442-444).

Tanzimat Döneminden önce eğitim-öğretimde ikilikler başlamıştır. Merkeziyetçi modern bir devlet olabilmenin şartı halkın din ve inançlarının farklılıklarını fazla dikkate almadan tarafsız bir eğitim verebilmektir. Ancak bu eğitim verilirken kendi ideolojisini aşılıyarak kendi bürokrat kadrosunu yetiştirebilmelidir. *Ortaylı’ya göre (2006: 182) bu laik bürokrasinin modernleşme ile toplumdaki etkisi arttıkça ilmiye sınıfı kenarda kalmıştır.*

İlk sivil okullar bu dönemde açılmıştır. Bunlar Rüşdiye Mektepleri, Mekatib-i Maârif-i Adliye (II. Mahmut’un mahlası Adli’dir ve bu sebeple bu adı almıştır) ve Mekatib-i Ulûm-i Edebiye (halka ve memura yanlışsız yazı yazmayı öğretmeyi amaçlamıştır) mektepleridir ve hepsi de 1839 yılında açılmıştır (Akyüz, 2015: 148).

Sultan Abdülmecid dönemine gelindiğinde 1845 yılında ilmi, askeri ve bürokratik bir kurum olan “Meclis-i Maârif-i Muvakkat” kurulmuştur. Dar’ül Fünûn’un kurulması, ortaokulun açılması, bu okulların devlet kontrolünde olması gibi kararlar alınmıştır. (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri; 2012: 191).

Milli eğitim işlerinin yürütülmesi ve kontrolü için de Meclis-i Maârif-i Umûmiye Nezâreti 1847’de de ilk ve ortaöğretimin yürütülmesi için Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur. 1848’de Dar’ül Muallimin adı ile öğretmen okulu açılmıştır. 1846’da Dar’ül Fünûn binasının temelleri atılmıştır. 1851’de de burada okutulacak dersleri hazırlamak için ilk Osmanlı İlimler Akademisi olan Encümen-i Dâniş kurulmuştur. Burada kabul edilen ilk kitap ise “Kavâid-i Türkiye’dir.”

1854’te Süleymaniye’de kadı yetiştirmek için Muallimhâne-i Nüvvâb adlı bir medrese açılmıştır. 1858’de kaymakam ve müdürlerin yetiştirilmesi için Mekteb-i Mülkiye (günümüzdeki Siyasal Bilgiler Fakültesinin temellerini oluşturmuştur) açılmıştır.

Osmanlı Devleti’nde kızlar ilkokula kadar eğitim-öğretim görebilmişlerdir. Ancak 1858’den sonra kızlar için de yeni yapılanmalar gerçekleştirilmiştir. İlk olarak 1859’da İstanbul’da Cevri Kalfa İnâs Rüşdiyesi kurulmuştur.

1842’de Mekatib-i Tıbbiye ’ye bağlı olarak Ebe Mektebi de açılmıştır. 1847’de Ziraat Mektebi, 1859’da Baytar Mektebi, 1860’da Orman Mektebi ve Telgraf Mektebi açılmıştır. Medreseler eski düzenle Şeyhülislam yönetimine terk edilmiştir. Ancak yeni açılan bu olullar Maârif Nezareti’ne bağlanmıştır (Hayta ve Ünal, 2014: 142-143).

Eğitim-öğretimde yenilikler getiren Tanzimat Reformlarını 1857’de idari alanda Maârif Nezareti takip etmiştir. 1862 yılında İptida-i Mekteplerine (ilkokul) dönüştürülen Sıbyan Mektepleri ortadan kaldırılmasa da büyük değişimlere uğramıştır. (Yıldız ve Deniz, 2016: 199). Tanzimat öneminde eğitim-öğretim sisteminin hâkim olduğu anlayış ilköğretimin zorunlu hale getirilmesidir. Ancak devlet kendisi sistemleştirmek yerine bu işi kısmen de olsa cemaat ve vakıflara bırakmıştır. Dini eğitim kurumlarının yerine modern eğitim kurumları oluşturulmak istenmiştir (Kansu, 2016: 34-135).

Abdülaziz dönemine gelindiğinde 1862’de devlet dairelerine kâtip yetiştirmek için Mekatib-i Mahrec-i Aklâm kurulmuştur. 1869’da ise 198 maddelik “Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi (Büyük eğitim nizamnamesi) çıkarılmıştır (Erdoğan, 1995: 190-199). Nizâmnameye göre ilköğretim mecburi hale getirilmiştir. Sıbyan Mektepleri ile ilgili “Mekâtib-i Sıbyân-ı Müslime” adlı bir komisyon kurulmuştur. Sultanilere

bakıldığında ise en önemlisi 1867’de açılmış olan Galatasaray Sultanisidir, (Fransızca eğitim ve Fransız modellenmiş sultani) (Hayta, 2014: 159).

1870’de Dar’ül Muallimat kurulmuştur. 1860’da Mithat Paşa’nın çabaları ile Niş’te ilk sanat okulu açılmıştır. Kimsesiz ve yetim çocuklar buraya alındığı için sonradan ismi ıslahhane olarak değiştirilmiştir. Kız Sanayi Mektebi 1869’da açılmıştır. Heybeliada’da da Mekatib-i Bahriye için Sivil Kaptan Mektebi açılmıştır.

1865’te “Cemiyet’i Tedrisiye-i İslamiye” kurulmuştur. Burada Kapalıçarşı esnafları çırakları için eğitim verilmiştir. 1867’de Eczacılık Okulu kurulmuştur. Bir Protestan Okulu olan Robert Koleji ise 1863’te açılmıştır.

Türkiye’deki ilk Maârif-i Umûmiye Nazırı Abdurrahman Sami Paşa’dır. Ahmet Cevdet Paşa ise üç kez nazırlık yapmıştır. Abdülaziz devrinin son Maârif Nazırı ise Yusuf Paşa’dır (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri, 2012: 200-201).

1839-1918 Tanzimat Devri “Mektep Devri” olarak da adlandırılmıştır. Öncesinde Müslüman ve gayrimüslimlere yönelik mektepler yer almıştır. Ancak bu mektepler metot, siyasi düşünce, felsefe, din ve inanış yönünden birbirlerinden çok farklı bir hal almışlardır. Bu nedenle bir bütünlük söz konusu olmamıştır. (Kodaman, 1991: 103). Modern eğitim aslında II. Abdülhamit zamanında yerleşmiştir. Devlet eğitim konusunda bilinçlenmiştir (Baytal, 2000: 24-30).

2.3.3.1. Maârif Teşkilatlanmasının İdari Yapılanması

Tanzimat dönemlerinde eğitim reformlarının yapılanmasında Meclis-i Vâlâ (1838) planlayıcı ve denetleyici rol üstlenmiştir. 1839’da Mekâtib-i Rüşdiyye Nezâreti kurulmuştur. 1854’te Muvakkat (geçici) Maârif Meclisi kurulmuştur. 1846’da Meclis-i Maârif-i Umûmiye kurulmuştur. Yine aynı yıl Mekatib-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur. 1851’de Encümen-i Dâniş ve 1857’de Maârif- Umûmiye Nezâreti kurulmuştur (Koçer, 1991: 88).

Vilâyet Maârif Meclislerinin ülkenin her yerinde aynı anda kurulamamasının sebebi mali durumun yetersizliği olmuştur (Nurdoğan, 2016: 73-75).

1864’te Meclis-i Maârif ikiye bölünmüştür. Özel Okullar Dairesi ve Genel Okullar Dairesi oluşmuştur. 1865’de de Tercüme Dairesi oluşmuştur. (Koçer, 1991: 88).

Geçici Meclis-i Maârif kararlarına kadar eğitimde kademe sistemi olmamıştır. Her okul öğrencisini elifbadan başlatmıştır. 15-20 yıl okutulmuş ve ihtisas kısmına geçilince de dersleri öğretmen kendisi öğreterek mezun etmiştir. Batılılaşma sürecinden beri devam eden eğitim ıslahatları parça parça iken nizamname ile teşkilatlandırılmış ve bir devlet işi haline gelmiştir. Saffet Paşa'nın çıkartmış olduğu Maârif-i Umumiye Nizamnamesi içerisinde yer alan belli başlı konulara değinecek olursak, ilköğretim ile ilgili konular 3. ve 35. maddelerde yer almıştır. Ortaöğretim ile ilgili maddeler 35. ve 50. maddelerde, bir yükseköğretim kurumu açılması 79-128. maddelerde ve bu kurumlara öğretmen yetiştirilmesi 5-78. maddelerde yer almıştır. 128-131. maddelerde özel eğitim konusu yer almıştır. 133-137. maddelerde de Daire-i İlmiye yani okullara gerekli eserlerin temin edileceği birim oluşturulması yer almıştır. Okulların personel ataması için Daire-i İdare düşünülmüştür. Bu Maârif-i Umumiye Nizamnamesi ile hedeflenen yenilikler arasında ilköğretimin mecburi hale getirilmesi yer almıştır. Ayrıca genel okulların kademelere ve derecelere ayrılması ile eğitim-öğretim yöneticiliğinin düzenlenmesi ve öğretmenlerin bilgilerini arttıracak, aynı zamanda maddi olarak da rahatlamalarını sağlayacak tedbirler araştırılmıştır.

Merkez idaresinin genişletilmek istenmesinin yanında taşra teşkilatının kurulması da planlanmıştır. Tüm bunların karşılanması için de halktan eğitim ödeneği adı altında para toplanması dile getirilmiştir (Koçer, 1991: 85-90).

Maârif Nezareti'nin diğer makamlarla olan ilişkisine bakıldığında ilk sırada padişah gelir. Padişahın nezaretle olan ilişkisini genelde mektepler oluşturmuştur. Bunun nedeni ise bir kurum mektepler üzerinde ne kadar etkin ise Maârif üzerinde de o derece etkin hâkim demektir. Maârif Nazırının Heyet-i Vükela'ya dâhil olması ile burada nazırlık düzeyinde Maârif Nezareti temsil edilmiştir. Meclis-i Mebusan ve Maârif Nezareti'nin ilişkisine bakılacak olursa, maârif ile ilgili yeni yasalar yapmak veya yapılan yeni yasaları değiştirmek olmuştur (Erdoğan, 1997: 147-157).

Maârif Nezareti kurulduktan sonra eğitimin modernleştirilmesi hususunda daha çok çaba sarf edilmeye başlanmıştır. Bu sebeptendir ki yükseköğretim kurumlarına öğretmen yetiştirilmesi için Paris'e öğrenci gönderilmiştir. Bu öğrenciler Hoca Tahsin Efendi ve Selim Sabit Efendi'dir. Tahsin Efendi Darülfünûn'da rektörlük de yapmıştır. Fransa'da Mekteb-i Osmanî adında bir okul açmışlardır. Burada Fransızca öğrenmişlerdir (Koçer, 1991: 85-90; İbnü'ş Şeyh Nâfi, 2002: 24).

2.3.4. Meşrutiyet Yıllarında Eğitim Öğretim

I.Meşrutiyet Dönemi ilk anayasanın ilanı olan 23 Aralık 1876 tarihinde başlamıştır. II. Meşrutiyet ise 1908 yılında ilan edilmiştir. İlk anayasa olan Kânûn-ı Esâsî eğitim-öğretimle ilgili üç madde bulundurmıştır. 15. maddesinde kanunlara uymak şartı ile her Osmanlı vatandaşı genel ve özel eğitim hakkına sahip olmuştur. 16. maddesinde tüm okulların denetlemesi ve 114. maddesinde de tüm Osmanlı vatandaşlarına ilköğretim zorunlu kılınmıştır (Kırpık, Ünal, Işık ve Diğerleri, 2012: 210). II. Abdülhamit, Tanzimat Döneminde başlatılan modern eğitim reformlarını devam ettirmiştir. Hatta merkezileştirerek kontrolü altına almıştır. Eğitim evrensel bir umut ışığı olarak görülmüştür. Rusya, Çin ve Japonya gibi ülkeler de devletin geleceğini koruma yolu olarak eğitimin çok önemli olduğunu ifade etmişlerdir. (Türk, 2014: 104-105).

Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet döneminde de eğitim faaliyetleri hız kazanmıştır. İlk kez engelliler için eğitim kurumları oluşturulmuştur. Eğitim iki kademedен oluşmuştur ve birinci kademe Sıbyan Mektepleri iken ikinci kademe İptidâiler olmuştur. 1892'de Aşiret Mektepleri açılmıştır. Bu mekteplerde daha çok Arap bölgeleri olmak üzere ağa çocuklarına Osmanlı kültürü öğretilmiştir. 1863'ten itibaren üç kez açılan Dâr'ulfünûn 1 Eylül 1900'de İstanbul Dâr'ulfünûnu adıyla tekrar açılmıştır. Sanayi-i Nesfise, ticaret ve mühendis mektepleri kurulmuştur.1898'de Çoban Mektebi, 1900'de Bağcılık ve Aşı Ameliyat Mektebi, Orman ve Maâdin Mektebi, 1907'de Polis Mektebi, 1881'de Dar'ulameliyat Mektebi açılmıştır. Ayrıca II. Abdülhamit halkın kültür seviyesine de çok önem vermiştir. Bu sebeptendir ki Müze-i Hümâyun (eski eser müzesi), Bayezid Kütüphanesi, Yıldız Arşivi ve kültürel müesseseler de kurmuştur (Hayta, 2014: 184).

1882'de Telif ve Tercüme İdaresi kaldırılmış ve yerine Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti kurulmuştur. (Kırpık, Ünal, Işıkve diğerleri, 2012, 117).

II. Meşrutiyet dönemi aydın ve eğitimcilerin hemen hemen hepsi II. Abdülhamit döneminde açılan okullarda yetişmiştir.

II. Meşrutiyet dönemi aydınlarında eğitimde yenileşmenin sınırları oldukça geniştir. Bunların başında da eğitim ve öğretimde birlik gelmiştir. 1924'te hayata

geçirilen Tevhid-i Tedrisât Kanunu ilk 1908’de tartışılmaya başlanmıştır (Gündüz, 2015: 117).

II.Meşrutiyet döneminde Emrullah Efendi ve Satı Bey gibi isimler eğitim-öğretimde etkili olmuştur. Bu dönemin akla gelen ilk Maârif Nazırı Emrullah Efendi’dir. 1909’da Maârif-i Umûmiye Kanun Lâhiyası hazırlanmıştır. Ancak kanunlaşmamıştır. Daha sonra Tedrîsât-ı İptidâiye Kanun Lâhiyası hazırlanmıştır. Tuğba Ağacı denilen nazire de Emrullah Efendiye aittir. Satı Bey ise Dar’ül Muallimin müdürlüğü yapmıştır. Emrullah Efendi eğitimde yeniliğe Dar’ül Fünûn ile başlanması gerektiğini savunurken Satı Bey tam tersi ilköğretimden başlaması gerektiğini savunmuştur (Sakaoğlu, 2003: 125).

Sıbyan ve İptidâi okullarının ıslahı için Maârif Encümenleri açılmıştır. Rusya’dan doğu eserlerini toplayan Katonof adında bir şarkiyatçının 7 bin ciltlik kütüphanesi satın alınmış ve İstanbul’a getirilmiştir. 1914’te Dârül-Bedâi kurulmuştur. Böylece İstanbul Şehir Tiyatrosu’nun temelleri atılmıştır. Medreselerin ıslahı için 1910’da Medâris-i İlmiye Nizamnamesi yayımlanmıştır. Şeyhülislam Hayrullah Efendi’nin Islah-ı Medâris Nizamnamesi yayımlaması ile medreseler tek bir çatı altında toplanmıştır. 12 Eylül 1914’te Zeynep Hanım Konağında sadece kız öğrencilere eğitim vermek için İnâs Dârülfünûn’u kurulmuştur. Satı Bey tatbikat mektebi kurarak öğretmen adaylarına staj yapma imkânı sağlamıştır. Milli Mücadele dönemlerine gelindiğinde ise BMM’si kararı ile İcra Vekilleri Heyetine yani Bakanlar Kurulunda Milli Eğitim Bakanının da bulunması kararlaştırılmıştır. İlk Maârif Vekili ise Dr. Rıza Nur olmuştur. 15-21 Temmuz 1921 tarihleri arasında yapılan I. Maârif Kongresi’nde kurulacak olan devletin eğitim hedeflerinden bahsedilmiştir. İlköğretim ve Ortaöğretim kurumlarının müfredatları eğitim süreleri üzerinde durulmuştur. Bu kongre Sakarya Savaşı’ndan hemen önce gerçekleşmiştir (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri, 2012: 228-230).

Osmanlı Devleti’nden sonra yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin eğitim hayatından kısaca bahsedecek olursak; Kurtuluş Savaşı bitince M. Kemal Atatürk asıl mücadelenin daha yeni başladığını belirtmiştir. Özellikle eğitim ve hukuk alanında köklü değişikliklere gidileceğini söylemiştir. Atatürk ülkedeki eğitim durumu hakkında toplumumuzda yaygın bir bilgisizliğin olduğundan, eğitim-öğretim yöntemimizin doğru olmadığından ve ailelerin çocuklar üzerinde baskı kurduğundan

bahsetmiştir. Ayrıca eğitimimizin milli ve istikrarlı olmadığından, her konuda yüzeysel bilgi sahibi, tüketici insanlar yetişmiş bir sistemimiz olduğundan bahsetmiştir. Bu aksaklık ve yetersizlikler karşısında yeni bir eğitim politikası oluşturulmasını istemiştir. 1924-1934 yılları arasında 6 adet rapor hazırlanmıştır. Bu raporlar doğrultusunda Atatürk'ün istediği eğitim anlayışı şöyledir; eğitim milli, çağdaş, laik, akılcı, karma ve uygulamalı olmalıdır. İşe yarar, üretici ve hayattan başarılı, ülke kalkınmasını hedefleyen, faziletli, fedakâr, disiplinli ve kendine güvenen nesiller yetiştirmeyi amaçlamıştır. Ayrıca Osmanlı'nın son döneminde 3 farklı okul tipi olan Batı tarzı okullar, Azınlık okulları ve Medreseler I. Maârif Kongre'sinden itibaren düzene sokulmaya çalışılmıştır.

Tevhid-i Tedrisat kanununun kabulü ile 6 Mart 1924'te yürürlüğe giren bu 430 sayılı kanun ile eğitimde birlik ve beraberlik sağlanmıştır. Türkiye sınırları içerisinde bulunan bütün eğitim ve öğretim kurumları Maârif Vekâletine bağlanmıştır. Yurtdışından yabancı uzmanlar getirilmiştir. Amerikalı John Dewey ilk yabancı uzman olmuştur. 1925'te Alman Ticaret ve Sanayi Danışmanı olan Prof. Dr. Alfred Kühne gelmiştir. 1932'de Mache gelmiştir (Kırpık, Ünal, Işık ve diğerleri, 2012: 231-239).

2.4. İlgili Araştırmalar

Ülkemizde sal-nâmeler ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların çoğunluğunu Vilâyet Sal-nâmeleri oluşturmuştur. Çalışılan sal-nâmede dönemin genel özellikleri, kültürü, coğrafi konumu, idari yapısı, tarım ve hayvancılık ve nüfus ile ilgili bilgiler yer almıştır. Eğitim-öğretime ise Maârif Sal-nâmelerinde olduğu kadar yer verilmemiştir. Bazı sal-nâmelerde hiç yer verilmemiş de diyebiliriz. Eğitimle ilgili daha sağlıklı bilgiler elde edebilmek için Maârif Sal-nâmelerini incelememiz gereklidir. Bu sal-nâmelerle ilgili daha önce yapılmış çalışmalardan 2009-2017 yılları arası birer örnek aşağıda sunulmuştur.

Doğan (2017), "*Karaman Kazasında Eğitim Faaliyetleri(1898-1940)*", isimli çalışmada incelenen Karaman Konya Vilâyetine bağlıydı. Bu çalışmada kazanın eğitim-öğretim hayatı ile ilgili bilgi sunulmuştur. Eğitim istatistiklerine başvurulmuş ve rakamsal olarak nitelikleri ortaya konulmuştur. 19.yüzyılın sonları ile Cumhuriyetin ilk yılları hakkında bilgi verilmiştir. 1884 yılında Ermeni ve Rum mektepleri ile açılan Sıbyan Mekteplerinden bahsedilmiştir.

Öztürk (2016), “*Maârif Sal-nâmelerine Göre Aksaray’da Eğitim Faaliyetleri(1898-1903)*”, isimli çalışmada Aksaray kazasının 1898-1903 yılları arası eğitim-öğretim faaliyetleri incelenmiştir. Burada üç farklı gayr-i müslim mekteplerinin var olduğuna dair bilgilere ulaşılmıştır. 1898-1903 yılları arasında eğitim hayatını sürdüren altı medresenin bulunduğu görülmüştür.

Demiryürek (2015), “*Maârif Sal-nâmelerine göre İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim(1898-1904)*”, isimli çalışmada farklı derecelerde olan birçok okulun hayatını sürdürdüğü görülmüştür. Nahiye ve köylerde hem geleneksel eski metotların kullanıldığı mektepler hem de modern yeni reformlarla eğitim hayatına başlayan okullar bir arada yer almıştır. Okulların yanı sıra merkezde iki tane kütüphane ile bir de matbaanın var olduğu bilgisine ulaşılmıştır.

Ekin ve Kanal (2014), “*Tekfurdağı Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı(1890-1902)*”, isimli çalışmada Tekfurdağı Sancağı Rumeli ve İstanbul için 19.yüzyılda önemli bir stratejik konum özelliği taşımıştır. Edirne Vilâyet Sal-nâmeleri doğrultusunda Tekfurdağı Sancağı’nın sosyal ve ekonomik yapısı ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Yöneticileri, memurları, iktisadi ve idari kurumları, mahalleleri, camileri ve eğitim kurumları ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bu durumlar tablo ve grafiklerle de desteklenmiştir.

Koçak (2013), *Sal-nâmelere Göre Ankara Vilâyeti(1871-1907)*”, isimli çalışmada amaç Ankara Vilâyeti’nin tarihi gelişimini, eğitimini, sosyal ve ekonomik yapısını incelemek ve değerlendirmek olmuştur. Sonuç olarak Osmanlı kültürüne ve tarihine bilimsel katkı sağlamıştır. 1864 ve 1871 yıllarında oluşturulan Vilâyet Nizamnamelerine göre Ankara, Yozgat, Kayseri ve Kırşehir olmak üzere dört sancaktan meydana geldiği bilgisine ulaşılmıştır.

Eroğlu, Babuçoğlu ve Özdil (2012), “*Osmanlı Vilâyet Sal-nâmelerinde Musul*” isimli çalışmada H.1330 yılı çalışılmıştır. Ancak burada bu sal-nâme doğrudan maârif üzerine çalışılmadığından eğitim konusundan çok Musul’un idari taksimine, tarihi sürecine, Osmanlı hâkimiyetine girişine, 1918 yıllarına ve Misak-ı Milli konularına yer verilmiştir. Dağlar, ormanlar, nehirler gibi Musul’un coğrafi yapısına sanayi, tarım ve hayvancılığına, kaza ve livalarına, nüfus yapısına değinilmiştir.

Çelik (2011), “*Maârif Sal-nâmelerine Göre Trablusşam Sancağının Eğitim Kurumları*”, isimli çalışmada günümüzde Lübnan’ın kuzey Vilâyeti olan Trablusşam ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Bu sal-nâmeğe göre Beyrut’un kuzey sancağıdır. Buradaki eğitim-öğretim bir nevi Osmanlı eğitim-öğretiminin küçültülmüş halidir. H. 1321 tarihli bu Maârif Sal-nâmesinin verilerine göre medrese, İ’dâdi, gayr-i müslüm okulları ve yabancı diğer okullar da dâhil olmak üzere burada 4787 öğrenci bulunmaktadır. Okul sayısı hızla artmıştır. Ancak çıkarları sebebi ile burada tüm bunlar Rusya’nın desteği ile gerçekleşmiştir. Sancakta Amerika ve Fransa’ya ait okullar da yer almıştır.

Karakök (2010), “*H.1288(M.1871) Tarihli Kastamonu Vilâyet Sal-nâmesine Göre Kastamonu Vilâyeti*” isimli çalışmada bu vilâyetin idari yapısı, nüfus durumu, eğitim, sağlık ve ekonomik durumu hakkında bilgiler elde edilmiştir. Bu sal-nâmede Kastamonu’nun idari yapısı hakkında yani sancak, kaza, nahiye ve köylerle ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Nüfus bilgilerine bakılınca Bolu’da Ermeni nüfusun fazla olduğu, Sinop’ta ise Rum nüfusun fazla olduğu görülmektedir. Eğitim bilgileri incelenince 1908 adet Sıbyan mektebi dokuz adet rüşdiye ve yedi adet te azınlık okullarının varlığına ulaşılmıştır. Hastaneler ile ilgili ise hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır.

Aydemir Özkan (2009), “*Sal-nâmelere Göre Balıkesir’de Eğitim ve Öğretim Kurumları(1826-1908)*,” isimli çalışmada Balıkesir ve kazalarında eğitim-öğretim faaliyetleri incelenmiştir. Karesi Sancağında bulunan iptidai ve sıbyan mekteplerinin sayıları elde edilmiştir. Ayrıca bu mekteplere devam eden öğrenci sayıları da öğrenilmiştir. Hatta okullarda yer alan öğretmen ve görevlilerin de isimleri belirtilmiştir.

3. YÖNTEM

Döküman İncelemesi, yapılan araştırmalarda önemli bir yere sahiptir. Literatür çalışmasına yenilikçi her alanda başvurulabilir. Akademik çalışmalarda da büyük önem arz etmektedir.

Araştırma yapmak çalışma yapan kişilere yol göstermektedir. Ayrıca daha kapsamlı ve daha anlamlı sunumların yapılması için de faydalıdır. Bir araştırmaya başlamak için bile bilgi sahibi olmak gereklidir. İnsan ne aradığını bilmediği zaman doğru bilgiye de ulaşamaz. Tüm bu sebeplerden dolayı hangi konuda olursa olsun ilk önce kısa, az ve öz bilgiler edinilmelidir. Daha sonra bu bilgilerden hareketle git gide artarak oluşan bir bilgi birikimi oluşacaktır. Bu şekilde daha verimli ve doğru bilgiye ulaşmak kolaylaşacaktır. Detaylı bilgilere ulaşıldığında ise yavaş yavaş kitaplar ele alınarak incelenir. Kitaplarda genelden özele şeklinde kullanılan teknik daha faydalı olacaktır (Köroğlu; 2015: 1).

Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve döküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, bütüncül bir veri toplama sürecinin izlendiği araştırma olarak tanımlanabilir (Küçükahmet; 2010: 59).

Araştırmada bilgiye ulaşmak için iki temel kuram vardır. Bunlar Göz Atma (Browse) ve Arama (Search) kuramlarıdır. Göz atmada bir başlangıç noktası vardır ve bu doğrultuda ilerleyerek bilgiye ulaşılmaktadır. Aramada ise önemli olan anahtar kelimelerdir. Önceden tespit edilen anahtar kelimeler ile bilgiye ulaşılmaktadır veyahut da bu kelimeler yardımı ile yeni anahtar kelimelere ulaşılabilmektedir. Bunun yanı sıra Nitel araştırmalarda araştırmacıların rolü büyüktür. Çünkü araştırmacı bilgi toplama sürecinin bir parçası haline gelmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2006: 35). Tüm bunların yanı sıra araştırma yapılırken eski incelemelerin yeni dökümanları incelemeye götüreceği de yadsınamaz (Balcı, 2015: 37).

Yapılan çalışmada literatür çalışması planlı bir şekilde sürdürülürse oldukça etkili bir çalışma elde edilebilir. Ayrıca günümüzdeki teknolojinin de yardımı ile çalışmalardaki literatür tarama süreci çok daha verimli hale getirilmiştir (Köroğlu; 2015: 68).

3.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada 1901-1902 yılları arasında Musul'daki eğitim yapısı araştırılmıştır. Bu araştırma sırasında da Nitel Araştırma Modeli ile birlikte Döküman İncelemesi modeli kullanılmıştır.

3.2. Verilerin Toplanması

Yapılan çalışmalarda özellikle de tarih çalışmalarında öncelik her zaman birinci elden kaynakların incelenmesine verilir. Ancak yeterli bilgi bulunamadığında da ikinci elden kaynaklar önem kazanır. Yapılan çalışmada kitaplar, sal-nâmeler, makaleler, ansiklopediler, sempozyum çalışmaları, tezler ve sözlüklerden faydalanılmıştır.

Faydalanılan kaynakların birçoğu sentezlenerek sunulmuştur. Veri Toplama Araçları olarak da adlandırılan bu kaynaklar içerisinde arşiv belgeleri yer almamıştır. Arşiv belgeleri genel olarak bir kurum ya da bir konu için tutulan kayıtlar olduğu için araştırma kaynakları arasında yer almamaktadır.

3.3. Evren ve Örneklem

Sal-nâmeler başlığı altında değerlendirilen H.1318 Tarihli Vilâyet Sal-nâmeleri araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Aynı tarihli (H. 1318) Musul Maârif Sal-nâmesi ise araştırmanın örneklemine oluşturmaktadır.

3.4. Verilerin Analizleri

H.1318 (M.1901-1902) yılına ait maârif sal-nâmesinin Musul örneğinde Musul'un eğitim-öğretimi ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bu bilgilere ulaşabilmek için bu maârif sal-nâmesinin Osmanlı Paleoğrafyası'ndan günümüz Türkçesine transkripti yapılmıştır. Musul'un yapısı ile ilgili bilgiler toplanmıştır. Osmanlı Devleti'ne dâhil olmadan önceki süreç ve nasıl dâhil olduğuna dair bilgiler taranmıştır. Bu bilgiler ışığında Musul'un eğitim-öğretim yapısı hakkında bilgiler elde edilmiştir. Bu bilgiler, Bulgular ve Yorumlama kısmında verilmiştir.

Osmanlı Paleoğrafyasından transkripti yapılan sal-nâmenin kontrolü iki alan uzmanı tarafından yapılmıştır. Gerekli düzenlemeler yapılmış ve eksiklikler giderilmiştir. Uzman görüşleri alındıktan sonra düzenlemelere gidilmiştir. İncelenen veriler doğrultusunda yeni tablolar hazırlanmıştır. Hazırlanan bu tabloların yorumlanmasında uzman görüşüne başvurulmuştur. Güncellenen tablolar Bulgular ve

Yorumlama başlığı altında çalışma içerisinde verilmiştir. Kontrolü yapılan transkrip metni ve orijinal Osmanlıca metin ekler kısmında yer almaktadır.

4. BULGULAR VE YORUMLAMA

4.1. Musul Vilâyeti'nin Maârif İdaresi

1901-1902 yılında Musul Vilâyeti'nin Maârif İdaresinde Maârif Müdürü Vekili, Muasebe Memur Vekili, TDK'da sözlük anlamı Hükümet Veznedarlığı olan Sanduk Emmini ve Fahri Müze Memuru olmak üzere kayda geçen dört memuriyet bulunmaktadır. Bu memuriyetlerde görevli kişilere bakıldığında Maârif Müdürü Vekili olarak Mehmet Tevfik Efendi'yi görülmektedir. Mehmet Tevfik Efendi aynı zamanda Musul Mekâtib-i İ'dâdiyye'nin Müdür ve Hesâb Amelî (Aritmetik işlemler) ve Nazarî Tarih-i Umûmî (Genel Tarih) ve Usûl-u Defteri, Fransızca, Cebr ve İnşâ (Güzel Nesir Yazma) ve Kitâbet (Yazı Yazma) Muallimi görevlerini üstlenmiştir. Muasebe Memur Vekilliğini yapan kişi Abbâs Efendi'dir. Sanduk Emmini Mîkâil Efendi iken Fahri Müze Memuru görevini gayr-i müslim olan Mösyö Sebastel Şapel üstlenmiştir. Ancak bu kişilerin ne kadar maaş aldıkları belirtilmemiştir. Aynı zamanda ders saatleri de verilmemiştir.

4.2. Musul Vilâyetinde Yer Alan Eğitim-Öğretim Kurumları

Musul Vilâyetinde yer alan başlıca eğitim kurumları i'dâdiler, rüşdiyeler, iptidaîler ve medreselerdir. İptidaî Mekteplerine Müslüman ahalide yer verilmemiştir ancak gayr-i müslimlerde ismi geçtiği için Cemâatler kısmında yer almaktadır.

4.2.1. İ'dâdiler

İ'dâdi kelimesinin sözlükte yer alan anlamı “bir şeyi hazırlamaya has yer” demektir. Tanzimat devri ile bu kelime Batı tarzı okulların hazırlık sınıfları için kullanılmıştır. 1847 sonrası açılan rüşdiyelere öğrenci yetiştirmek için ayrılan Sıbyan Mekteplerine de İ'dâdi denilmiştir. İ'dâdiler askeri ve mülki(sivil) okullara asker yetiştirmek için ikiye ayrılmışlardır.

Osmanlı döneminde 1869'dan sonra eğitim reformları yapılmasına rağmen Galatasaray Mekteb-i Sultanisi dışında ortaöğretim ikinci kademesinde herhangi bir mektep kurulmamıştır. Sivil Maârif-i Umumiye Nizamnamesi ile sivil yüksekokuluna öğrenci yetiştirmek için İ'dâdi adında rüşdiyelerin üstünde, sultanilerin altında bir okul açılması planlanmıştır. İ'dâdilerdeki önemli gelişmeler II. Abdülhamit devrinde yaşanmıştır. 1888'de İ'dâdiler dört yıla çıkartılmış, vilâyetlerde gündüzlü olarak açılmış ve köy ile kasaba çocuklarının da eğitim alabilmeleri için yatılı hale getirilmiştir. Taşra İ'dâdileri beş ve yedi yıllık olarak ikiye ayrılmıştır. Mülki İ'dâdilerden mezun olanlar sivil okulların yanı sıra askeri okullara da devam edebilmişlerdir. Hatta II. Abdülhamit

döneminde mülki ve askeri i'dâdiler arasında yatay geçiş yapılabilmesi için denklik sağlanmaya çalışılmıştır (Öztürk, 2000: 464-466). H.1318 (1901-1902) tarihli Maârif Sâl-nâmesine göre Musul Mekteb-i İ'dâdiyyesi dışında herhangi bir İ'dâdi örneğine bu sal-nâmede yer verilmemiştir.

4.2.1.1. Musul Mekteb-i İ'dâdiyyesi

Musul Mekteb İ'dâdiyyesinde Mehmet Tevfik Efendi, İbrahim Efendi, Şâkir Efendi, Tevfik Efendi, Ahmet İzzet Efendi, Kâsım Efendi, Muhammed Sa'dî Efendi, Ahmet Efendi ve Abdurrahman Efendiler olmak üzere 9 öğretmen görev almıştır.

Mehmet Tevfik Efendi Aritmetik İşlemler, Genel Tarih, Fransızca, Cebr, Güzel Nesir Yazma ve Yazı Yazma derslerinden sorumlu öğretmendir. Maârif Müdür Vekilliği görevini de üstlenmiştir.

İbrahim Efendi bir ilmiye derecesi olan Edirne Rûûsluğu yapmıştır. Bu okulda da Din Bilgisi, Arapça, Farsça, Hendese ve Türkçe dersleri vermiştir.

Yüzbaşı olan Şâkir Efendi Coğrafya dersleri vermiştir. Üsteğmen olan Tevfik Efendi Sağlık ve Bayındırlık dersleri vermiş olan bir öğretmendir.

Ahmet İzzet Efendi Türkçe öğretmenidir ve Resim Öğretmeni de Kâsım Efendi'dir. Ayrıca Güzel Yazı Yazma dersi de verilmiştir ve bu dersi de Muhammed Sa'dî Efendi vermiştir. Bu okulda okul düzenini sağlayan iki görevli vardır ve birinci görevli Ahmet Efendi ve ikinci görevli de Abdurrahman Efendi'dir.

4.2.2. Rüşdiyyeler

Rüşdiye mekteplerinin oluşumu II. Mahmut döneminin son zamanlarına tekabül etmiştir. Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti kurulmuştur ancak Batı tarzı ortaöğretim kurumları açılmamıştır. Sadece Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekâtib-i Ulûm-u Edebiyye'nin kurulması ile yetinilmiştir. Rüşdiyyelerin açılması Abdülhamit devrini bulmuştur. İlk Rüşdiye, Mekâtib-i Umûmiye Nazırı olan Kemal Efendi'nin çalışmaları ile İstanbul'da Davûd Paşa Mektebi'nde açılmıştır. 1848'de de Türkiye'nin ilk öğretmen okulu olan Dar'ül Muallimin-i Rüşdî açılmıştır. Buradan mezun olanların sayısı arttıkça taşradaki rüşdiyyelerin sayısı da artmıştır. Rüşdiyyelerin varlığı ayrıca Osmanlı Devleti'nde Sıbyan ya da Mahalle Mektebini bitiren kızlar için bir üst kademeye başlama imkânı da doğurmuştur. (Öztürk, 2008: 300-302). İncelediğimiz Maârif Sâl-nâmesine göre yedi adet Rüşdiye mevcuttur. Bu eğitim kurumları şunlardır:

Tablo 1. Musul Bölgesinde Yer Alan Okul, Ders, Personel ve Öğrenciler

Okul Adı ve Türü	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı	Hademe Sayısı	Bilinen Ders Sayısı
Musul Mekteb-i İ'dâdiyyesi	9	Belirsiz	Belirsiz	17
Süleymaniye Mekteb-i Rüşdiyyesi	2	30	1	1
Kerkük Mekteb-i Rüşdiyyesi	3	30	1	1
Revanduz Mekteb-i Rüşdiyyesi	2	30	1	1
Erbil Mekteb-i Rüşdiyyesi	2	35	1	1
Salahiye Mekteb-i Rüşdiyyesi	2	30	1	1
Merkez Vilâyeti Kız Mekteb-i Rüşdiyyesi	2	20	1	Belirsiz
Süleymaniye Mekteb-i Rüşdiyye-i Askerisi	10	106	5	8
Toplam : 8	32	281	11	30

Tablo 1 de belirtildiği üzere sekiz adet okul arasından sadece bir tanesi kız öğrenciler için açılmıştır. Rüşdiyye düzeyinde ilk kez bir okul kızlara tahsis edilmiştir. Ayrıca diğer okullara da bakınca kız-erkek oranı açısından bir denge sağlanabilmiş değildir. Sekiz okul içerisinde her bir okulun birer hademesinin var olduğu bilinirken Süleymaniye Mekteb-i Rüşdiyye-i Askerisinde beş hademenin çalıştığı bilinmektedir. Yine bu okullar içerisinde en fazla öğretmen ve öğrenciye de Süleymaniye Mekteb-i Rüşdiyye-i Askerisi sahip olmasına rağmen, en fazla ders sayısı Musul Mekteb-i İ'dâdiyyesine aittir.

4.2.2.1.Süleymaniye Mekteb-i Rüşdiyyesi

Süleymaniye Mektebi'nde birinci öğretmen olarak Abdülfettâh Efendi'nin ismi kaydedilmiştir. İkinci öğretmen olarak da Abdullâh İrfân Efendi belirtilmiştir. Güzel Yazı Yazma Dersleri veya öğretmen olarak Abdullâh İrfân Efendi gösterilmesine rağmen Abdülfettâh Efendi'nin verdiği ders ismi verilmemiştir. Bu durumda Abdülfettâh Efendi birinci öğretmen olarak belirtildiğine göre Abdülfettâh Efendi'nin de Güzel Yazı Yazma dersleri verdiği sonucuna ulaşabiliriz.

4.2.2.2.Kerkük Mekteb-i Rüşdiyyesi

Kerkük Mektebi'nde Abdülkadir Efendi sadece öğretmen olarak belirtilmiştir ve herhangi bir ayrıntıya yer verilmemiştir. Muavin Ru'uk Efendi olarak kayda geçmiştir

ve sadece Abdullâh Efendi'nin hangi derse girdiği belirtilmiştir. Burada belirtilen ders ise Güzel Yazı Yazma dersi olmuştur ve daha önce de belirtildiği üzere bu dersin öğretmeni olarak da Abdullâh Efendi gösterilmiştir.

4.2.2.3.Revanduz Mekteb-i Rüşdiyyesi

Revanduz Mektebi'nde birinci öğretmen ve Güzel Yazı Yazma dersi belirtilmiştir. Birinci öğretmen vekili Şeyh Ali Efendi olarak belirtilmiş ve Güzel Yazı Yazma dersinin öğretmeni de Mehmet Ârif Efendi olarak verilmiştir. Şeyh Ali Efendi birinci öğretmen vekili olarak belirtildiğine göre birinci öğretmenin de var olduğu sonucuna varılabilir. Ancak birinci öğretmen ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ayrıca birinci öğretmen vekili olarak geçen Şeyh Ali Efendi'nin hangi derse girdiği bilgisi de yer almamaktadır. Vekâlet konusuna kısaca değinecek olursak, bu dönemde bir öğretmene çoğunlukla bir mazeretinden dolayı olmadığına vekâlet edilmektedir. Sözkonusu olan mazeretler askerliğe alınma, hastalanma, hacca gitme ve geçici görevli olarak başka bir göreve tayin edilme sayılabilir. Bu mazeretlerden herhangi biri meydana geldiğinde öğretmen yerine birisini bulmak ve maaşının yarısını ona vermek şartıyla vekâleti verebiliyordu.

4.2.2.4.Erbil Mekteb Rüşdiyyesi

Erbil Rüşdiyyesi'nde de diğer okullarda olduğu gibi birinci öğretmen belirtilmesine rağmen girdiği ders adı verilmemiştir. Bu okullarda belirtilen tek ders Güzel Yazı Yazma dersidir. Bu dersi veren kişi Mehmet Reşîd Efendi'dir. Birinci Öğretmen ise Abdulhekim Efendi'dir.

4.2.2.5.Salahiye Mekteb-i Rüşdiyyesi

Salahiye Mektebi'nde birinci öğretmen vekili Mehmet Ri'fat Efendi'dir. Birinci öğretmenin vekili verilmesine rağmen kendisi verilmemiştir. Ayrıca bu mekteplerde birinci öğretmenler yer aldığına göre daha fazla öğretmen olabilir. Ancak bu sal-nâmede bu bilgilere ulaşılamamıştır.

4.2.2.6.Merkez Vilâyeti Kız Rüşdiyyesi

Kız Rüşdiyyesi'nde görevli öğretmen sayılarının bilgisi yetersizdir. Bilgiler kısıtlı olduğu için kayıtlara geçerken birinci öğretmenin ismine yer verilmemiştir. İkinci öğretmen olarak da Sebile Hânım'ın ismi geçmiştir ve burada ders sayıları ve isimleri de verilmemiştir. Sebile Hânım'ın da hangi dersi icra ettiği bilgisine ulaşılamamıştır.

4.2.2.7.Süleymaniye Mekteb-i Askeri Rüşdiyyesi

Süleymaniye’de iki adet rüşdiye belirtilmiştir. Süleymaniye Mekteb Rüşdiyyesi’nin yanında bir de Süleymaniye Askeri Rüşdiyyesi kaydedilmiştir. Süleymaniye Askeri Rüşdiyyesi’nde Okul Müdürü Kıdemli Yüzbaşı Ârif Efendi’dir. Resim Öğretmeni Yüzbaşı İbrahim Efendi’dir. Lisan Dersi olarak Fransızca verilmiştir ve bu ders için Yüzbaşı Şevki Efendi görevlendirilmiştir. Yüzbaşı Nakşi Efendi ve Mustafa Efendiler iç işlerinden sorumlu subay, teğmen yetiştirmek için bu alanda dersler vermişlerdir. Ayrıca Mustafa Efendi bu dersin ikinci öğretmeni olarak geçtiğine göre birinci öğretmenin Nakşi Efendi olduğunu söyleyebiliriz. İmla derslerine de Kıdemli Yüzbaşı Abdullâh Efendi gelmiştir. Arapça öğretmeni ilmiye sınıfından olan Seyyid Mehmet Efendi’dir. Farsça öğretmeni de yine ilmiye sınıfından olan Mehmet Efendi’dir. İlmiye sınıfından Reşîd Efendi ise eğitim kaidelerini öğretmekle görevlendirilmiştir. Güzel Yazı Yazma derslerine mülkiye sınıfından Seyyid Şükri Efendi girmiştir.

Süleymaniye Askeri Rüşdiyyesi’nde daha önceki okullara nazaran öğrenci sayıları belirtilmiştir. 5 hademe ve 106 öğrencinin varlığı ifade edilmiştir. Burada gayr-i müslim öğrencilerin olmadığı belirtilmiştir.

Maârif Sal-nâmesinde (H.1318) hiçbir şekilde öğretmenlerin maaşlarından, kaç saat ders anlattıklarından bahsedilmemiştir. Ayrıca öğrenci sayıları ve öğrencilerin hangi millete mensup oldukları bilgileri de yer almamaktadır. 1901-1902 tarihli Maârif Sal-nâmesinde bu yıla ait bu bilgiler yer almazken 1898-1899 (H.1315-1316) tarihlerindeki öğrenci bilgileri kısıtlı olsa da belirtilmiştir. Aşağıdaki Tablo 2 de ayrıntılı olarak bu bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 2. H.1315-1316 Yıllarına Ait Öğrenci Sayılarının Dağılımı

1898-1899 Öğretim Yılı Zarfında Mevcut Öğrenci							
Gündüz		Akşam				Toplam	
Müslüman	Gayr-i Müslim	Ücretli		Ücretsiz		Müslüman	Gayr-i Müslim
		Müslüman	Gayr-i Müslim	Müslüman	Gayr-i Müslim		
332	9	-	-	-	-	332	9
Hademe: 2						341	

Tablo 2 den de anlaşılacağı üzere gündüz eğitiminde öğrenci sayıları mevcutken akşam eğitiminde sayılar belirtilmemiştir. Bu bilgiler ışığında akşam grubu için ne müslüman ne de Gayr-i müslim öğrencilerin geldiği bilgisine ulaşılabılır.

Maddi durumu iyi olmayıp başarılı olan öğrencilerden ücret-i tedrisiye alınmamıştır. Diğer durumdaki öğrencilerden ise okul masraflarının karşılanması için bir miktar ücret alınmıştır. Alınan bu ücretler ise öğretmen maaşları gibi giderlerin karşılanmasını sağlamak içindir.

4.2.3. Musul Vilâyetinde Medreseler

Musul Türklerin eline geçene kadar ilim hayatında duraksamalar yaşanmıştır. İlim tahsili mescit ve camilerde gerçekleştirilmiştir. Veyahut da vali ya da hayırseverlerin oluşturduğu konaklarda gerçekleşmiştir. Bu dönem için medreseler ile ilgili sağlıklı bir bilgiye ulaşmak güçleşmiştir. Bunun nedeni medreseler ile ilgili bilgilerin yazıya dökülmesinin önemsenmemesi olabilir. Hoca yerine Mollalar ders vermiştir. Çocuklar medreseye altı yaşında başlatılmıştır. İlk önce çocuklara Kur'an öğretilmesi amaçlanmıştır. Musul Osmanlı Eyaleti olduğu sıralarda bilinen iki medresesi mevcuttur. Birisi Şeyhü'l-Beled ve diğeri ise Hacı Kâsım Medresesi'dir. III. Murat devrinde de bilinen en ünlü medrese Tuğra'î Medresesi'dir (Bayatlı, 1999: 130).

Sal-nâmede geçtiği üzere vilâyet sathında bulunan medreseler şunlardır:

Tablo 3. Musul Vilâyetinde Bulunan Başlıca Medreseler

Ağalar Câmî'	Kophân	Müfti	Dede Şahkulu
Câmî'u'l Paşa	Medrese-i Cedîd	Şeyh Abdürrahim Berzenci	Şah Gazî
Abdâliyye	Bâmerni	Şeyh Mehmed Hâl	Ferhad Zade
Ahmediye	Biruşek (?)	Hamza Ağa	Nâibzade
Nu'mâniye	Şeyh Ma'rûf	Şeyh Ebubekir	Bulak
Yahya Paşa	Seyyid Nuri	Câmî'-i Dar Ağa	Hacı Ahmed Ağa
Râbia	Mabe	Hayatiyye	Seyyid Ganî
Hasan Paşa	Medrese-i İlmiyye	Çâvmâr	Molla Yusuf
Bâbü'l Rütub	Hân-Kah-ı Mevlayı	Şeyh Ahmed Alegî	İbrahim Ağa
Benî Şit	Baş Çâvûş	Kân-î Çavar	Ebubekir
Hacı Zekiryâ	Molla Ali Hân-Kah-ı	Mollazadeler	Fâtıma Hân
Bâbü'l Beyz	Şeyh Abdü'l-kerim	Kân-ı Zerdeşen	Hângâh
Mahmudîn	Şeyh Ma'rûf Karatagni	Cânân	Çol Câmî'
Ömerin	Tekye	Bemiyun	Molla İshâk Câmî'
Benî Yunus	Erbilli Şeyh Abdullâh	Kûha Mehmed	Hacı Emine
Hacı Hüseyin	Molla İzmoz (?)	Mollazadeler	Abdullâh Şadri (?)
Hanyatiye	Hacı Mahmurîn	Molla Gazai	Kurd Mehmed Paşa
Yunus Efendi	Halkâh Molla Osman	Kal'a-İdize	İmâm Kâsım
Abdullah Bek	Mahmut Sude	Beşir	Şeyh Bâkî
Mahmut Bek	Şeyh Yusuf	Molla Osmân	Medrese
Benî Cercis	Molla Ali	Molla İbrahim	Müslim
Humuv El Kuduv	Zübeyde Hân	Şûran	Hacı Mustafa
Cemşiyiye	Hacı Abdürrahman	Şeyh Mehmed	Kâtibzâde
Nebât El Hasan (?)	Benî Tabık	Şeyh Ali	Hacı Abdi
Câmî' Hüzzâm	Şeyh Kadîr Gulani	Fatahiyye	Maruf Efendi
Hacı Şerif	Molla Kudrun	Surdaş	Abdülkadir Efendi
Benî Danyal	Câmî' Şeyh Selâm	Mehmed Paşa	Medrese
Civanbahati (?)	Hacı Âhân	Şeyh Ömer	Câmî'u'l Hâtûn
Hâciyât	Mahmut Ağa	Osmân Paşa	Nâkib
Muhsır Bâşı	Molla Ahmed Harmani	Molla Mahmud	Hacı Süleyman Ağa

Sal-nâmede geçen medreseleri incelediğimiz zaman medrese isimlerinin çoğunluğu kurucularının isimleri ile zikredilmiştir. Bazı medreseler de buldukları yerin ismini almışlardır.

Sal-nâmede geçtiği üzere vilâyet sathında bulunan medreseler hakkındaki genel bilgiler aşağıdaki tablo gibidir.

Tablo 4. Musul Vilâyetindeki Bulunan Medreselerin Adı, Bulunduğu Yer, Müderrisi ve Öğrenci Sayıları

Medresenin İsmi	Bulunduğu Yer	Medresenin Müderrisi	Talebe Adedi
Ağalar Câmî'	Bâbü'l Cesir	Celîli Süleyman Bek	18
Câmî'u'l Paşa	Suğk-ü Kebir	Müfti Mehmed Efendi	10
Abdâliyye	Bâbü'l Saray	Abdürrahim Efendi	5
Ahmediye	Bâbü'l Saray	Yusuf Efendi	11
Nu'mâniye	Saraçhâne	Abdü'l-vâhap Efendi	8
Yahya Paşa	Saraçhâne	Abdü'l-vâhap Efendi	7
Râbia	Râbia	Ahmed Efendi	6
Hasan Paşa	Râbia	Yusuf Efendi	15
Bâbü'l Rütub	Bâbü'l Rütüb	Mehmed Efendi	5
Benî Şit	Çuba Mahallesi	Abdürrahman Efendi	29
Hacı Zekiryâ	Bâbü'l Cedîd	Memmed Efendi	14
Bâbü'l Beyz	Bâbü'l Beyz	Abdü'l-fettâh Efendi	6
Mahmudîn	Mahmudin	Abdürrahman Efendi	6
Ömerin	Bâbü'l Cedîd	Emîn Efendi	2
Benî Yunus	Ninova Karyesi	Seyyid Hasan Efendi	8
Hacı Hüseyin	Bâbü'l Mescid	Mehmed Ali Efendi	12
Hanyatiye	İmâm İbrahim Mahallesi	Memmed Efendi	10
Yunus Efendi	Reîsü'l-Kor	Es'ad Efendi	4
Abdullah Bek	“ “	Şiâr Mehmet Efendi	6
Mahmut Bek	Bâbü'l Nebî	Mehmed Efendi	0
Benî Cercis	Benî Cercis	Mahmut Efendi	6
Humuv El Kuduv	Meydan	Ahmed Efendi	6
Cemşîyye	Cemşîd	Mehmed Efendi	10
Nebât El Hasan (?)	Kuyumcular	Yusuf Efendi	3
Câmî' Hüzzâm	Câmî' Hüzzâm	Dâvud Efend	2
Hacı Şerif	Bâbü'l Saray	Şiârzâde Mehmet Efendi	5

Tablo 4 e göre en fazla öğrenci sayısına Çuba Mahallesinde bulunan BenîŞit Medresesi sahiptir. Toplam 29 öğrencisi bulunan medresenin müderrisi Abdurrahman Efendi'dir. Bâbü'lNebî'de bulunan Mahmut Bek Medresesinde ise hiç öğrenci sayısı verilmemesine rağmen medresenin müderrisinin kim olduğu belirtilmiştir. Mahmut Bek Medresesinin müderrisi Mehmet Efendidir.

Musul Vilâyetinde toplam 120 medrese bulunmaktadır. Bu medreseler içerisinde en kalabalık öğrenci nüfusuna Hacı Süleyman Ağa Medresesi sahiptir. Hasara (?) Hamam Mahallesinde bulunan bu medrese 40 öğrenciye sahiptir ve müderrisi de Mehmed Efendi'dir.³

Tablo 4 te verilen Mahmut Bek Medresesi gibi Kenav Karyesinde bulunan Molla Gazai Medresesinin de hiç öğrencisi bulunmamaktadır. Ancak müderrisi Molla Gaza-i Efendi'nin ismi burada geçmektedir.

³ Ayrıntılı bilgi edinmek için EK 1. 1901-1902 (H.1318) Tarihli Maârif Sal-nâmesine Göre Musul Maârifine bkz.

4.2.3.1. Musul Vilâyetinde Medreselerin Kurucuları

Medreselerin kurucularından birçoğu bilinmemekle beraber kadın kurucuların da var olduğu görülmektedir. Bazı medreseler de halk tarafından kurulmuştur.

Tablo 5. Medreseleri Kuran Kişiler

İsmâil Ağa ve Biraderleri	Ahâli Tarafından	Menla Ali	Hacı Mehmed ve Refikası
Hacı Hüseyin ve Süleyman Paşalar	Mıhızır Bâşı	Hacı Mahmut Reş	Mehmed Bek
Hacı Abdâl	Meryem Hâtûn	Zübeyde Hân	Kohpeyere
Arabî Kâtibi Ahmed Efendi	Hüseyin Veli	Hacı Abdürrahman Bek	Kûhe Mehmed
Nu'mân Paşa	Seyyid Han Bek	Yâbân Paşalardan Abdürrahman Paşa	Mollâzdeler
Yahya Paşa	Şeyh Mehmed Efendi	Molla Osmân	Kaymakam Hüsni Efendi
Râbia Hâtûn	Abdullâh	Yâbân Paşalardan Abdullâh Paşa	Âhâli Cânibinden
Hasan Paşa	Şeyh Ma'rûf	Şeyh Abd-Us-Selâm	Caf Mehmed Paşa ve Yunus Bek
Abdullah Bin Cercis	Seyyid Nuri	Hacı Âhân	Meşâyih-i Nakşiyeden Şeyh Ömer Efendi
Celili Ahmet Paşa	İmâdiye Hânedânından Kubad Paşa	Mahmud Ağa	Osmân Paşa
Hacı Zekiryâ	Menla Mahmut Surre	Yâbân Paşalardan Süleyman Paşa	Molla Mehmed
Mehmed Paşa	Yâbân Paşalardan Mehmed Paşa	Nakîb Sabık Seyyid Ahmed Efendi	Hacı Süleyman Ağa
Hacı Kâsım Ömeri	Abdürrahman Ağa	Yâbân Paşalardan Abdürrahman Paşa	Dede Şahkulu
Hacı Hüseyin Bek	Menlâ Ali Nizâmi	Hamza Ağa	Şah Gâzi
Yunus Efendi	Şeyh Abdü'l-kerim	Şeyh Abdü'l-rahman Bin Şeyh Ebubekir	Ferhadzade
Abdullâh Bek	Ahâli Tarafından	Mehmed Emindâr Ağa	Nâibzade
Hacı Abdullâh	Hacı Bek	Hacı Azîz Hayatı	Hacı Ahmed Ağa
Bekir Efendi	Şeyh Abdullâh BinŞeyh Ahmed	Molla Ahmed Müfti Çavmar	Seyyid Gani
Şehîtzâdeler	Mahalle Ahâlisi	Azîz Masarruf (?)	Molla Yusuf
Şeyh ve Hacı Hüzzâm	Hacı Mahmut	Fakîh Kadir Refikâsı	İbrahim Ağa
Hacı Mehmed Ali ve Şerîf Çelebiler	Menla Osmân Bin Hacı İsmâil	Salahiyeli Mecîd Bek	Ebubekir
Fâtıma Hân	Molla Sa'id	Kurd Mehmed Maşa	Abdü'l-gani
Şeyh Hidayetullah	Hacı Emine Hâtûn	Taraf-ı Hazret-i Şehriyârinden	Müslim
Şeyh Ali Efendi	Abdullâh Efendi	Şeyh Abdü'l-bâkî Efedî	Hacı Mustafa Efendi
Katibzâde Mehmet Efendi	Hacı Abdi Efendi	Abdü'l-kâdir Efendi	

Medrese kurucularının çoğunlukla “şeyh”, “molla” “naib” fakih” vb. unvanlarla anılıyor olmaları bunların daha çok medrese ile iltisaklı kişiler tarafından kurulduğunu göstermektedir. Yani medresede ilim tahsil edenler aynı zamanda medreselerin sayısal olarak artmaları ve bu hizmetin devamlılığı için çaba sarf etmektedir.

4.3. Musul Vilâyetinin Kazâ ve Livâları

1901-1902 (H.1318) yılına ait sal-nâmede mevcûd olan idari birimlere bakıldığında bunların birçoğunun harita üzerinde görülemediği tespit edilecektir. Zira bunlardan birçoğu şahıs adı ya da aşiret adıdır ve bu adlar zamanla değişime uğramıştır. Kazâ ve livâlarla birlikte köy ve mahalle adları da tablolarda belirtilmiştir.

Tablo 6. Kazâ ve Livâların Sayıları, Köy ve Mahalle Sayıları, Medrese Sayıları, Öğrenci Sayısı, Medreselerin Kurucu Sayıları ve Müderris Sayılarının Dağılımı

Kazâ ve Livâlar	Köy ve Mahalle Sayısı	Medrese Sayısı
Musul	31	31
İmâdiye	8	8
Zaho	1	1
Süleymaniye	71	71
Mamûre-i Hamidiye	17	17
Gülenber	4	4
Kerkük	17	17
Salahiye	2	2
Erbil	7	7
Revanduz	1	1
Toplam : 10	159	159
Öğrenci Sayısı	Medreselerin Kurucu Sayıları	Müderris Sayısı
1060	137	112

Her mahallede birer medrese olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşın müderris sayısına bakıldığında medrese sayısını karşılayamadığı görülmektedir. Bir de medrese kurucu sayısının medrese sayısından daha az olması, medrese kurucularından bazılarının birden fazla medresenin kuruluşunda görev aldığını ortaya koymaktadır. Medrese öğrenci sayısı mevcut medrese sayısına bölündüğünde medrese başına yedi civarında öğrenci düşmektedir ki bu sayı modern okullarla kıyaslandığında oldukça düşük bir rakam olduğu anlaşılmaktadır.

4.4.Musul Vilâyetinde Kütüphaneler

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi ile kütüphaneler de Maârif Nezaretine geçmişti. 1827 ve 1884 yılları arasında Maârif Kütüphaneleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Maârif Kütüphaneleri taşradaki okullar için de kaynaklar hazırlamışlardır (Ata, 2009: 29).

Daha önce medreseler kısmında gördüğümüz Râbia, Meydan, Bâbü'l Beyz, Câmî' El Hüzzâm ve Bâbü'l Saray gibi yerlerde yine aynı ya da benzer isimlerle kütüphaneler mevcuttur.

Bu sal-nâmede 10 adet yerleşim biriminin olduğunu Tablo 6 te görmüştük. Ancak Tablo 7 ye baktığımızda sadece 6 tanesinde kütüphanelerin varlığından söz edilmektedir.

Tablo 6 e göre en fazla köy ve mahalle sayısına sahip olan yer Süleymaniye olmasına rağmen en az kütüphane sayısına sahiptir. Köy ve mahalle sayısı bakımından ikinci sırada yer alan Musul ise en fazla kütüphaneye sahiptir. Sal-nâmede nüfus bilgisine yer verilmediğinden sadece köy ve mahalle sayılarını göz önünde bulundurarak yorum yapacak olursak Süleymaniye'de daha fazla kütüphane olması gerekirdi. Ancak Musul'da açılan kütüphanelerin sayıca üstünlüğü söz konusudur. Bu durum ise Musul'un merkez olması olabilir.

Tablo 7. Musul'daki Kütüphaneler ve Buldukları Yerler

Livâ	Kazâ	Kütüphanenin İsmi	Köy ve Mahalleler
Musul	Musul	Hacı Hüseyin Paşa	Çarşı
Musul	Musul	Nu'mâniye	Sarachane
Musul	Musul	Yahya Paşa	"
Musul	Musul	Benî Şit	Benî Şit Cubesi
Musul	Musul	Benî Yunus	Ninova
Musul	Musul	Hasan Paşa	Râbia
Musul	Musul	Ağvat (?)	Meydan
Musul	Musul	Bâbü'l Beyz	Bâbü'l Beyz
Musul	Musul	Câmi'u'l Hüzzâm	Câmi'u'l Hüzzâm
Musul	Musul	Abdâliyye	Bâbü'l Saray
Musul	Musul	Veysel Karani	Veysel Karani
Musul	Musul	Hacı Zekîrya	Bâbü'l Cedîd
Musul	Musul	Şerif Bekzade	Reisü'l-Kor
Musul	Musul	Bekîr Efendi	"
Musul	Musul	Hayatzade	İmâm İbrahim
Musul	Musul	Câmi'u'l Hâtûn	Hatûniye
"	Akra	Biçil Karyesi	Biçil (?) Karyesi
"	"	Akra	Saray Mahallesi
Kerkük	Kerkük	Hacı Süleyman Ağa	Saray Ka'la-si
"	"	Dede Şahkulu	Musalla Mahallesi
"	"	Şah Gazî	Hamam Mahallesi
"	Erbil	Büyük Câmi'	Büyük Câmi'
"	"	Fatimâ Hâtûn	Fatimâ Hâtûn
"	"	Şeyh Hidâyet	Hangâh
"	"	Çul Câmi'	Çul Câmi'
"	"	Hâtûniye	Hâtûniye
"	"	Şaduri	Şaduriye
"	Revanduz	Kurd Mehmet Paşa	Saray Mahallesi
"	"	Paşa Kütüb-hânesi	Nu'mâniyye Cadesi
Süleymaniye	Gülenbar	Saâdet Kütüb-hânesi	Saâdet Mahallesi
"	"	Ömeriyye Kütüb-hânesi	Şeyh Mahallesi
Kerkük	Erbil	Molla İshâk	Molla İshâk Mahallesi

Yerleşim birimlerine ortalama üçer adet kütüphane düşmesi gerekirken İmâdiye, Zaho, Salahiye ve Mamûre-i Hamidiye’de hiç kütüphaneye rastlanmamıştır.

Bu minvalde karşılaştırma yaptığımız zaman her yerleşim birimine ortalama 5 adet kütüphane düşmektedir.

Tablo 8. Musul’daki Kütüphanelerin Kurucuları, Kitap Sayıları ve Kuruluş Tarihleri ve Görevliler

Kurucusu	Kitap Sayısı	Kuruluş Tarihi	Görevli
Hacı Hüseyin Paşa	500	1755	Irak Vâiyyi Yusuf Efendi
Nû’mân Paşa	200	1825	Bilinmiyor
Yahya Efendi	500	1850	Abdulgâfur Efendi
Ahmed Efendi	600	Bilinmiyor	Abdulgâfur Hasan Efendi
Bilinmiyor	100	“	Bilinmiyor
Hasan Paşa	300	1808	Mehmet Efendi
İbrahim ve Biraderleri	200	Bilinmiyor	Bilinmiyor
Bilinmiyor	300	“	“
Şeyh Hûzzam	50	“	Dâvud Efendi
Hacı Abdullâh	200	1823	Bilinmiyor
Hacı Hüseyin Bek	200	“	“
Ahmed Efendi	400	1787	“
Ahmed Efendi	450	1885	“
Ahmed Efendi	100	1787	“
Hayatizade Ahmed	200	1857	Mehmed Efendi
Bilinmiyor	150	Bilinmiyor	Bilinmiyor
“	190	“	“
“	130	“	“
Hacı Süleyman Ağa	200	1805	“
Hacı Abdü’l-fattah	150	1812	“
Şeyh Gâzi	130	Bilinmiyor	“
Ebubekir Efdal	2105	1669	“
Fâtıme Hân	350	-	“
Şeyh Hidayet	610	1518	“
Cercis Efendi	250	1780	“
Hacı Âhiyye Efendi	130	1834	“
Abdullâh Şadri	250	1863	“
Kurd Mehmed Paşa	4000	Bilinmiyor	“
Abdullâh Paşa	300	1882	“
Şeyh Abdullâh	300	Bilinmiyor	“
Ömer Efendi	1000	“	“
Mustafa Ağa	305	1784	“

Tablo 8’de kütüphanelerin kuruluş tarihleri miladi yıla göre belirtilmiştir. Tarihlerle bakıldığında Musul’un Osmanlı Devleti’ne dâhil olduğu dönemlerde yapılan kütüphanelerinin de var olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Tablo 8’e göre Musul’un kütüphanelerinde toplamda 14.850 adet kitap bulunduğu görülmektedir.

En eski kütüphane 1518 tarihinde kurulan 610 adet kitaba sahip olan Şeyh Hidâyet Kütüphanesidir. Kurucusu da yine Şeyh Hidâyettir ve Hangâh köyü/mahallesinde yer almaktadır. Kütüphane görevlisinin kim olduğu bilinmemektedir. Kuruluş tarihi en yakın olan kütüphane 1882 yılında kurulmuştur ve içerisinde 300 kitap yer almaktadır. Kurucusu Abdullâh Paşa’dır ve kütüphane görevlisinin kim olduğu bilinmemektedir. Kütüphanenin ismi Paşa Kütüphanesidir ve Musul’un Revanduz kazâsında Nu’mâniye Caddesinde yer almaktadır.

Kütüphaneyi kuran kişiler arasında en fazla Ahmet Efendinin ismi zikredilmektedir. 1787 yılında iki adet kütüphane kurduğu görülmektedir. Bu kütüphanelerden 400 adet kitaba sahip olan Hacı Zekîrya Kütüphanesi Bâbü’l Cedîd’de yer almaktadır. 100 adet kitaba sahip olan Bekir Efendi Kütüphanesi de Reîsü’l-Kor’da bulunmaktadır. 600 adet kitaba sahip olan BenîŞit Kütüphanesi de BenîŞit Cubesinde Ahmet Efendi tarafından kurulmuştur ancak hangi tarihte kurduğu bilinmemektedir.

En fazla kitap Kurd Mehmed Paşa’nın kurmuş olduğu Kurd Mehmed Paşa Kütüphanesinde bulunmaktadır. 4000 Adet kitap mevcuttur. Bu kütüphane Kerkük Livâsının Revanduz Kazâsında ve Saray Mahallesinde yer almaktadır. Kütüphanenin kuruluş tarihi ise bilinmemektedir. Kütüphane görevlisi de bilinmemektedir.

En az kitap sayısı ise Şeyh Hûzzam’ın kurmuş olduğu Câmi’u’l Hüzzâm Kütüphanesinde bulunmaktadır. 50 Adet kitap mevcuttur. Bu kütüphane Musul Livâsının Musul Kazâsında ve Câmi’u’l Hüzzâm’da yer almaktadır. Kütüphanenin kuruluş tarihi ise bilinmemektedir. Kütüphane görevlisi de Dâvud Efendi’dir.

4.5. Musul Vilâyetinde Cemâatler

Asurlar, Keldaniler ve Süryaniler aynı kökenden gelmektedir. Katolik olup Roma’ya bağlananlara Keldani denilmiştir. Genellikle Hakkâri civarlarında yaşayanlar kendilerini Asuri olarak nitelendirirken, Ninova ve çevresinde yaşayanlar ise kendilerini Keldani olarak nitelendirmişlerdir. Güneydoğu ve Suriye’de yaşayanlar ise Süryani olarak nitelendirilmiştir. Keldanilerin dilleri Aramice’dir. Osmanlı Devleti’nde ise

Keldaniler, Beytüşşebap, Cizre, Van, Bitlis, Hakkâri, Mardin, Midyat, Siirt, Musul, Halep, Zaho, Süleymaniye, Kerkük, Akra, Zibar ve Bağdat'ta yaşadıkları belirtilmiştir. Nasturiler olarak da adlandırılmıştır. Bunun nedeni 431 yılında toplanan Efes Konsili'nin kararlarına uymadıkları için aforoz edilen dönemin İstanbul patriği Nestorius'un dini öğretisini takip etmiş olmalarıdır (Albayrak, 2002: 208).

Süryani kelimesinin ilk kez ne zaman kullanıldığı belli değildir. Süryaniler Keldaniler gibi Roma'ya bağlanmamışlar ve Antakya Kilisesini benimseyenler diğer Hristiyan Süryanilerinden ayrılmaları için Süryani Kadim ismini kullanmışlardır (Çelik, 2003: 176).

Protestanlık 16.yüzyılda Martin Luther tarafından reform hareketleri sırasında oluşturulmuş bir mezheptir. Ulrich Zwingli ve Jonh Calvin Hristiyan ilahiyatlarca geliştirilmiştir (Waardenburg,2007: 351).

Tablo 9. Musul'daki Gayr-i Müslim Mektepler ve Cemâatler

Livâ	Kazâ	Mektebin İsmi	Cemâat	Ruhsat Verilen Sorumlu Müdür
Musul	Musul	Şum'unu's-Sıgar-ı Huban Mektebi	Keldâni	.
"	"	Şum'unu's-Sıgar Zunkûr Mektebi	"	.
"	"	"	"	.
"	"	Maras'ıya	"	.
"	"	Maras'ıya	"	.
"	"	Keremlis	"	.
"	"	Keremlis	"	.
"	"	Telkif	"	.
"	"	Telkif	"	.
"	"	Batatay	"	.
"	"	Tellakif	"	.
"	"	Bakufe	"	.
"	"	El-Kuş	"	.
"	"	Medrese-i Tahire	Süryani Katolik	Patrik Behnân Benî
"	"	Medrese-i Tahire	"	"
"	"	Matorma	"	"
Musul	Musul	Medresetüş Şadiyye	Süryani Katolik	Patrik Süryani Benî
Musul	Musul	Martoma	Süryani-i Kadim	Ser Pisikopos Behnân Efendi
Musul	Musul	Tahre	"	"
Musul	Musul	Martome	"	"
Musul	Musul	Protestan	Protestan	"
Musul	Musul	"	"	"
Musul	Musul	Yahudi	Musevi	"
Musul	Musul	Patriler	Fransız	.
"	"	Dominikan	"	.

En fazla okul sayısına sahip olan cemâat Keldâni cemâatidir. En az okul sayısına ise Museviler sahiptir. Musevilerin burada sadece bir adet okul açtığı görülmektedir. Okul sayılarının fazlalığı misyonerlik faaliyetleri ile doğrudan ilişkilidir. Okul sayılarına bakılınca en fazla misyonerlik faaliyetleri yürütenlerin Hristiyanlar olduğu görülmektedir. Museviler ise bu konuda azınlıkta kalmışlardır. Keldânilerin diğer cemâatlere göre daha geniş bir kitleye ulaştıkları görülmektedir.

Tablo 10. Cemaât Mekteplerinin Derecesi, Açılış Yılları ve Ruhsatlı Olup Olmadıkları

Mektebin Derecesi	Mektebin İlk Açılış Tarihi	Ruhsatname Tarihi Kasım Ayı
İ'dâdi	1805	9 Kasım 1893
İbtidâi	1805	“
“	1805	“
“	1805	“
“	1805	“
“	Bilinmeyen	Ruhsatsızdır
“	“	“
“	“	“
-	-	-
“	“	“
“	“	“
“	“	“
“	“	“
Rüşdî	1751	16 Mart 1894
“	“	“
“	1800	“
İbtidâi	1890	16 Mart 1894
Rüşdî	1814	13 Kasım 1893
İbtidâi	1804	13 Kasım 1893
İbtidâi	1897	Kasım Ruhsatsızdır
Rüşdî	0	Ruhsatnameleri der-dest İtadır
Rüşdî	0	Ruhsatnameleri der-dest İtadır
İ'dâdi	Bilinmeyen	Ruhsatsızdır
İ'dâdi	1854	Ruhsatsızdır
Rüşdî	1854	Ruhsatsızdır

İptidâi Mektepleri ilköğretim seviyesinde olan Sıbyan Mekteplerinin Tazimattan sonraki düzenlemelerle yenilenen okullarıdır. İlk 1873 yılında Cevdet Paşa Maârif Nazırı iken deneme amaçlı İstanbul'da açılmıştır ve daha sonra yaygınlaşmıştır (Gökmen, 2006: 155).

Okullara ilk açılış harihinden itibaren hemen ruhsatnameleri verilmemiştir. Okulların ruhsatlı hale gelmeleri uzun zaman almıştır ve bazı okullar ise ruhsatsız

olarak eğitim hayatına devam etmiştir. Bir okulun en erken dört yıl içerisinde ruhsat aldığı görülmektedir. Ayrıca Tablo 10 da da belirtildiği üzere 1805 yılında açılan bir okulun ruhsatname alması 88 yıl sürmüş ve 9 Kasım 1893 yılında ruhsatnamesi verilmiştir. 13 Keldâni Okulu içerisinde 5 okulun ruhsatı varken 8 okulun ruhsatı yoktur. Süryani Katoliklerin 4 okulu mevcuttur ve hepsi de ruhsatlıdır. Süryani Kadim Cemaâtinin 3 okulundan ikisi ruhsatlı iken diğer okul Kasım ayı itibari ile ruhsatsız hale gelmiştir. Protestanların mevcut iki okulunun da ruhsatnameleri onaylanmıştır. Fransızların var olan iki okulu ile Musevilerin bir okulunun da ruhsatları yoktur.

Ruhsatname konusuna değinildiğinde azınlıkların misyonerlik faaliyetlerinin artması üzerine Osmanlı Devleti önlemler almaya başlamıştır. 1886 yılında “*Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği İdaresi*” kurulmuştur. Böylece okulların teftiş edilmesi amaçlanmıştır. 1896 yılında yayımlanan “*Vilâyet-i Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*” isimli belgenin yayınlanması ile İstanbul başta olmak üzere vilâyetlerde de azınlık okullarının denetimi ruhsatnameleri devlet kontrolüne alınmaya çalışılmıştır (Şimşek, 2018: 203). İncelenilen sal-nâme bilgilerine göre birçok cemaât okulunun ruhsatsız olarak açılmasının sebebi açıldığı dönemde devletin azınlık okullarını son dönemlere kadar sıkı bir şekilde denetlememesine bağlıdır. 1886 yılında ecnebilere yönelik açılan İdari birimden itibaren ruhsatsız okullar ruhsat alıp devlet kontrolüne geçmiştir. Ancak bazıları ise ruhsatsız bir şekilde eğitim hayatını sürdürmüştür. 1896 yılındaki talimatnamenin yayımlanması ile okullardaki bu kontrol ve denetim sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır.

Tablo 11. Cemaât Mekteplerinin Cinsiyete Göre Öğrenci Dağılımı

Mektebin İsmi	Mektebin Derecesi	Cemâat	Erkek Sayısı	Kız Sayısı
Şum'unu's-Sıgar-ı Huban Mektebi	İ'dâdi	Keldâni	20	0
Şum'unu's-Sıgar Zunkûr Mektebi	İbtidâi	"	95	0
"	"	"	95	45
Maraş'ıya	"	"	55	0
Maraş'ıya	"	"	55	35
Keremlis	"	"	25	0
Keremlis	"	"	25	15
Telkif	"	"	75	0
Telkif	-	"	-	-
Batatay	"	"	75	50
Tellakif	"	"	30	0
Bakufe	"	"	15	0
El-Kuş	"	"	75	0
Medrese-i Tahire	Rüşdî	Süryani Katolik	224	0
Medrese-i Tahire	"	"	225	350
Matorma	"	"	60	0
Medresetüş Şadiyye	İbtidâi	Süryani Katolik	3	3
Martoma	Rüşdî	Süryani-i Kadim	100	3
Tahre	İbtidâi	"	65	3
Martome	İbtidâi	"	65	70
Protestan	Rüşdî	Protestan	40	7
"	Rüşdî	"	40	30
Yahudi	İ'dâdi	Musevi	30	0
Patrilere	İ'dâdi	Fransız	33	22

Tablo 11 da toplamda 1835 erkek öğrencinin okula kayıtlı olduğu görülmektedir. Kız öğrencilerden ise toplamda 953 kişinin varlığı bilinmektedir. Cemâat okullarında İ'dâdi düzeyinde üç okul bulunmaktadır ve bu okullardaki toplam öğrenci mevcudu 105'tir. Bu öğrencilerden 83'ü erkek öğrenciyken 22'si kız öğrencidir. En fazla okul sayısı İbtidâilere aittir. Bu düzeyde 14 okul bulunmaktadır. Bu okulların toplam mevcudu 849'dur. 628 öğrencisi erkek ve 221'i kız öğrencidir. Rüşdîye düzeyinde 7 okul vardır ve toplam öğrenci mevcudu 1679'dur. 999 erkek ve 680 kız öğrenci mevcudu ile en kalabalık okul Rüşdîyelerdir. Cemâat okullarını devlet okullarından ayıran en önemli fark Tablo 11 de de fark edildiği gibi karma eğitimin görülmesidir.

4.6. Musul Vilâyetinde Matbaa

Musul'da Vilâyet Matbaası ve Domingân olmak üzere iki adet matbaa bulunmaktadır. Bu matbaalardan Vilâyet Matbaası Hükümet Dairesinde bulunan Müslümanlara ait bir matbaadır ve resmidir. Domingân matbaası ise Gayr-i müslimlere ait olan, ruhsatı olmayan bir matbaadır ve Çolak Mahallesi'nde yer almaktadır.

4.7. Musul'da Eserlerde Kullanılan Diller

Musul'da kullanılan dillerin başında Türkçe gelmektedir. Bunun yanında ayrıca çıkarılan eserlerde Fransızca, Keldanice, Süryanice ve Latince dilleri de kullanılmıştır. Ayrıca 1882 (H.1298) tarihinde Türkçe yazılan eserler başta olmak üzere hiçbir dilde çıkan eserlerde resim basılmamıştır.

4.8. Musul Vilâyetinde Gazete⁴

Musul Vilâyetinde çıkarıldığı bilinen tek gazete vardır ve bu Musul Gazetesi'dir. Resmi olarak Türkçe dilinde basılmıştır.

⁴ Musul Vilâyet Gazetesinin bir örneği ekler kısmında "Ek 3. Musul Gazetesi Örneği"nde yer almaktadır.

5.SONUÇ

Bu bölümde araştırmanın Döküman İncelemesi sonrasında elde edilen bilgilerin yorumlanmasına, transkript sonrası elde edilen bulguların belirtilmesine yer verilmiştir.

- ✓ Sal-nâmelerde maârif politikalarına yönelik uygulamalara yer verildiği görülmektedir. 1516-1517 yıllarında Musul'un Osmanlı hâkimiyetine girmesi ile Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen tüm reform hareketleri Musul'a da yansımıştır. Oluşturulan Vilâyet Sal-nâmeleri ile Musul dâhil olmak üzere tüm ülkenin taşra yönetimi hakkında bilgiler elde edilerek merkezi otorite güçlendirilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamit zamanında oluşturulan maârif sal-nâmeleri (eğitim yıllıkları) ile de ülkedeki eğitimdeki yeniliklerin vilâyetlere, taşralara kadar uzandığı kayıt altına alınmıştır.
- ✓ Türk Eğitim Tarihinde özellikle Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında Batı izlenerek değişikliklere gidilmiştir. Bu değişim ve gelişimler ilköğretim birinci kademedен başlanılarak yükseköğretim kurumlarının ıslahına ve Dar'ül Fünûnun açılışına kadar ilerleme kat etmiştir. Mahalle mekteplerinin yanı sıra sıbyan mektepleri de oluşturulmuştur. Rüşdiyyeler, iptidailer oluşturulmuştur. Tanzimat devrine gelindiği zaman eğitim kurumlarında çeşitlilikler görülmüştür. Bu ikiliklere çözüm bulabilmek için eğitim nizamnameleri yayımlanmıştır.
- ✓ Osmanlı döneminde eğitimde meydana gelen ıslahat çalışmaları ve yenilikler ülkenin her yerine götürülmeye çalışılmıştır. İncelediğimiz Maârif Sal-nâmesine bakıldığında kızların ilköğretimden sonra bir kademe daha okuyabilmeleri için kız rüşdiyyelerinin açıldığı görülmektedir. Örnek olarak da Musul'un vilâyet merkezinde yer alan Kız Rüşdiye Mektebini gösterebiliriz.
- ✓ Musul'un liva ve kazalarının yanı sıra mahallelerinde de medreselerin var olduğu görülmektedir. Medreselerin kurucularının ve müderrislerinin isimleri de sal-nâmede verilmiştir. Bulgular ve Yorumlama bölümünde öğrenci sayılarının bilgisine de ulaşılmıştır. Bu okullarda görev yapan çalışanların sayıları da mevcuttur. Ancak isimlerine yer verilmemiştir.

Elde edilen bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi sal-nâmelerin eğitim-öğretim hayatında önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra sal-nâmeler ile ilgili yabancı dilde yazılan eserlere de rastlanmaktadır.

Musul'un Osmanlı Devletinin eline geçmesinin ilk yıllarında dahi kütüphanelerinin varlığı bilinmektedir. Musul'un Osmanlıya dâhil olması 1516-1517 yılları iken burada kurulan ilk kütüphanenin tarihi 1518'dir. Bu durum da Osmanlının eğitime önem verdiğinin göstergesidir. Tomlamda ise bu vilâyetteki kütüphanelerde 14.850 adet kitap yer almaktadır.

Musul Vilâyetinde kız-erkek oranında dengeyi kısmen de olsa sağlayabilen mektepler genellikle gayr-i müslim mektepleri olmuştur. Bu bölgede eğitim veren tüm cemaât okullarında toplam erkek nüfusu 1835 iken kız nüfusu 953'tür. Ancak bu rakamlar müslüman okullarında kızların oranına bakıldığında düşüş göstermektedir. Cemaât okulları ile Müslüman okullarını birbirinden ayıran en belirgin fark karma eğitim sisteminin cemaâtlerde görülürken Müslümanlarda görülmemesidir.

İncelenilen sal-nâme bilgilerine göre birçok cemaât okulunun ruhsatsız olarak açılmasının sebebi açıldığı dönemde devletin azınlık okullarını son dönemlere kadar sıkı bir şekilde denetlememesine bağlıdır. 1886 yılında ecnebilere yönelik açılan "*Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği İdaresi*"nden itibaren ruhsatsız okullar ruhsat alıp devlet kontrolüne geçmiştir. Ancak bazıları ise ruhsatsız bir şekilde eğitim hayatını sürdürmüştür. 1896 yılındaki "*Vilâyet-i Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*" isimli talimatnamenin yayımlanması ile okullardaki bu kontrol ve denetim sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır.

Gazete ve matbaalara baktığımızda ise Musul gibi önemli bir vilâyette H. 1318 tarihli sal-nâmeye göre tek gazetenin ve iki matbaanın var olduğu görülmektedir. Matbaalardan biri Müslümanlara ait ve resmi matbaa olmasına karşın diğeri gayr-i müslimlere aittir. Müslüman ve gayr-i müslim mekteplerin sayılarının fazla olmasına rağmen gazete ve matbaaların sayıları azdır.

Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu yenileşme hareketlerinin eğitim-öğretim de dâhil olmak üzere her alanı etkilediği görülmektedir.

Konu ile ilgili araştırma yapmak isteyenler için birkaç öneri veya tespitlere de yer verilebilir.

- ✓ Günümüzdeki birçok sorunun temeli geçmişe dayanmaktadır. Eğitim alanındaki aksaklıklar da bunlardan birisidir. Bu sorunların çözüm bulabilmesi için geçmiş incelenmelidir.

- ✓ Daha önce uygulanmış eğitim politikaları gözden geçirilmelidir.
- ✓ Modern eğitim sistemi ile birlikte daha önceki çalışmalar ele alınarak karşılaştırma yapılmalı ve bu sayede daha sağlıklı çözüm önerileri oluşturulmalıdır.
- ✓ Türk Eğitim Tarihi ile ilgili yapılan çalışmalar yeterli bilgi düzeyine ulaşmamış olabilir. Daha çok arşiv belgelerinden yararlanılmalı ve yüzeysel bilgiler yerine daha derin ve ayrıntılı bilgiler elde edilmelidir.
- ✓ Türk Eğitim Tarihi ile ilgili var olan bilgiler derli toplu olmamakla birlikte var olan temel kaynaklar da kısıtlıdır. Bu bilgiler Akyüz'ün oluşturduğu Türk Eğitim Tarihi adlı eseri gibi bir araya getirilebilir.

KAYNAKÇA

- Adıvar, A.A. (1982), *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Akbayar, N. (2003), *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Akdağ, M. (2018), Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar, *DTCF Dergisi*, 2018 dctfdergisi.ankara.edu.tr.
- Akgündüz, A. (2000), “İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Meselesi ve Osmanlılar ’da Harem”, OSAV Yayınları, İstanbul, s.260-262.
- Akkutay,Ü. (1984),“Enderun Mektebi”, Osmanlı Ansiklopedisi,Cilt:5Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Akyıldız, A.(2002),”Maarif-i Umumiye Nezareti” İslam Ansiklopedisi, Cilt:27,Ankara, İslam Araştırmaları Merkezi, s.274.
- Akyüz, Y. (2015), Türk Eğitim Tarihi (MÖ. 1000- MS. 2015), Ankara: Pegem Akademi.
- Albayrak, K. (2002), “Keldaniler Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:25, Ankara: TDV Yayınları.
- Alkan, M. (2016), “Osmanlı Merkez Teşkilatı”, Ed. Gündüz, T.,*Osmanlı Teşkilatı Tarihi El Kitabı*, Ankara.
- Altınay, A.R. (2000), Kadınlar Saltanatı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Cilt. 2.
- Antel, S.C.(1999), “Tanzimat Maârifî”, *Tanzimat 1*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Arıcı, A. ve Alper, Ö.M.(2015), *Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası*, İstanbul, Klasik Yayınları.
- Ata, B. (2009), “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maârif Kütüphanesi(1872-1895)”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:1, s.27-36.
- Aydemir Özkan, F. (2009), “Sal-nâmelere Göre Balıkesir’de Eğitim-Öğretim Konuları (1876’dan 1908’e),” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Aydın, B. (2002), “Sal-nâme Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:36, Ankara, İslam Araştırmaları Merkezi, s.52.

- Aydın, M. ve Aydın, M, K. (2016), *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara: Azim Matbaacılık.
- Aydın, M. (2001), *Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi*, Ankara: Asam Yayınları.
- Aydüz, S. (2008),“Medrese ve Tekke Dışındaki Eğitim Müesseseleri Tarihi Literatürü”,
Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, cilt:6, S:12, s.139-180.
- Balcı, A. (2015). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler. Pegem Akade
Ankara
- Baltacı, C. (1976), *15 ve 16. Asır Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2003), *111 Numaralı Kerkük Livası
Mufassal Tahrir Defterleri (Kanuni Devri)*, Ankara, No:64, Sayfa:34.
- Bayatlı, N. (1999), *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara: TTK Yayınları.
- Baytal, Y. (2000), “Tanzimat ve II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Politikaları”, Ankara
Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:11, s.24-30.
- Bilim, C. Y. (1998), *Türkiye Çağdaş Eğitim Tarihi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Birbudak, T.S. (2007), “ Sal-nâmelere Göre Sivas Vilâyetinde Eğitim Öğretim”,
Kastamonu Eğitim Dergisi, Cilt.15, No:1,s.304.
- Birişik, A. (2003), “Musul Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:28, Ankara: TDV
Yayınları.
- Bozkurt, N. (2003), “Medrese Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:28, Ankara: TDV
Yayınları.
- Buluç, B. (1997), “Türk Eğitim Sisteminde Teftiş ve Denetim Sisteminin Gelişim
Süreci”, Bilgi Çağında Eğitim Dergisi, s.1.
- Cihan, A. (2007), *Osmanlı'da Eğitim*, İstanbul: 3 F Yayınları.
- Çadircı, M. (2015), “1864 Vilâyet Nizamnamesinin Anadolu Coğrafyasında
Uygulanması”, *1864 Vilâyet Nizamnamesi*, TODAİVE ve TİAV Uluslararası
Sempozyumu, Ankara, Türkiye, Aralık Ayı.

- Çelik, K. (2011), “Maârif Sal-nâmelerine Göre Trablusşam Sancağının Eğitim Kurumları”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:7, s.38-51.
- Çelik, M. (2010), “Süryaniler Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:38,İstanbul: TDV Yayınları.
- Çetinoğlu, O. (2009), *Tarih Sözlüğü-Deyimler-Terimler-Kavramlar-Kelimeler*, Bilgeoğuz Yayınları.
- Çıpay,F., Özüdoğru,F. ve Sağlam, M. (2011),” Avrupa Birliği Eğitim Politikaları ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt:VIII, Sayı:1, s.87-109.
- Darkot, B. (1997), “Musul Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:8, Eskişehir: MEB Yayınları.
- Demir, İ., Demirvaş, U. ve diğerleri (1993), *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525,1919)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Demir Özcan, N. (2011), “Osmanlı Devleti’nde Harem Kurumu”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Metodoloji ve Sosyoloji Araştırma Merkezi Sosyoloji Konferansları*, 28. Kitap, Üniversite Yayın No:4452, s.77-87.
- Demirci, N. (2010), *Musul’un Siyasi Tarihi*, İstanbul: I Q Kültür Sanat Yayınları.
- Demiryürek, H. (2015), “Sal-nâmelere Göre İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim(1898-1904)”, *Kocaeli Büyükşehir Belediyesinin Düzenlediği Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, Türkiye.
- Deniz, O.ve Yıldız, M.Z. (2016), “Maarif Sal-nâmelerine Göre 19. Yüzyılda Van’da Eğitim ve Kültürel Hayat”, *Doğu Coğrafyası Dergisi*, Sayı.35, s.198-200.
- Develioğlu, F. (2017), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Türkçe Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Doğan, H. (2017), “Karaman Kazasında Eğitim Faaliyetleri (1898-1940)”,*Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:1, s. 225-264.

- Doğan, R. (1997),“Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, s. 108-438.
- Dumlupınar, Z. (2018),”Topkapı Dairesi Harem Dairesi’nde Az Bilinen Bir Çini Hazinesi: Şehzadegân Mektebi”, *Social Sciences Studies Journal*, Vol:4,s.5017.
- Ed-Dîvecî, S. (2014), “Atabegler Döneminde Musul Medreseleri”, *Sanat Tarihi Dergisi*, (Çev. T. Yürekli), Sayı:2, Sayfa:84.
- Efe, A. (2015), “Taşra Yönetimine Muhassallıktan Açılan Kapı”, *1864 Vilâyet Nizamnamesi, TODAİVE ve TİAV Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, Türkiye, Aralık Ayı.
- Ekici, C. (Ed.), (2006), *Osmanlı Döneminde Irak, Plan, Fotoğraf ve Belgelerle*, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı,İstanbul: Plato Basımevi.
- Ekin, Ü. Ve Kanal, H. (2014), “Tekfurdağı Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1890-1902)”, *HUMANITAS Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:4, s.109-126.
- Erdoğan, T. (1995), “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I”, *İstanbul Üniversitesi SBF Dergisi*, s.190-199.
- Enderunlu Abdullatîf, (2013), *Âyîne-i Derûn (Osmanlıya Devlet Adamı Yetiştiren Mektep: Enderûn-ı Hümayûn)* (Haz. A. Köç), İstanbul: .amlıca Yayınları.
- Erdoğan, T. (1997), “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-II”, *İstanbul Üniversitesi SBF Dergisi*, c.52, Sayı:1, s.247-257.
- Ergin, O. (1977), *Türk Maârif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası.
- Erken, A. ve Zeyrek, S. (2009), *Bir Saray Okulu : Enderun*, 2009, core.ac.uk.
- Eroğlu, C., Babuçoğlu, M., Özdil, O. (2012), *Osmanlı Vilâyet Sal-nâmelerinde Musul*, Ankara, ORSAM.
- Es-Sakkar, S. (2003), “Musul Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:31, İstanbul: TDV Yayınları.

- Gök, D. (1998), "1924 Türk Dış Basımında Musul Meselesi", Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 1998.
- Gök, İ. (2013), Musul Atabeyliği Zegiler (Musul Kolu 1146-1233), Ankara: TTK.
- Gökmen, E. (2006), "Aydın Vilâyetinde Sıbyan Mekteplerinin İptidâi Mekteplere Dönüştürülmesi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, s.155, dergipark.gov.tr.
- Gündüz, A. (2002), "Osmanlı Devleti'nde Musul'un İdari Yapısı", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:10, Ankara, Türk Tarihi Araştırmaları, s.579-588.
- Gündüz, A. (2003), *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ: Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 4 (Tarih Şubesi).
- Gündüz, A. (2003), "Musul Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:31, İstanbul: TDV Yayınları.
- Gündüz, M. (2015), *Osmanlı Eğitim Mirası (Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler)*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Gündüz, M. (2016), *Maariften Eğitime (Tanzimat'tan Cumhuriyete Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm)*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Günyol, V. (1972), "Mektep Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:7, İstanbul: MEB Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2014), *14 ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: TTK Yayınları.
- Hayta, N. ve Ünal, U. (2014), *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Hızlı, M. (2002), "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:11, Ankara, Türk Tarihi Araştırmaları, s.426-435.
- İbnü's-Şeyh Nafi, M.C. (2002), *Maârif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraat*, Ankara: MEB Yayınları.

- İhsanoğlu, E. (1999), “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devlet Tarihi*”, Cilt:1, İstanbul: Feza Gazetecilik Zaman, s. 262.
- İnalçık, H. (2003), “Eyalet Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:11, İstanbul: TDV Yayınları.
- İnalçık, H. (1990, “Harem Bir Fuhuş Yuvası Değil, Bir Okuldu”,s.7-15, Chicago.
- İpşirli, M. (1997), “Harem Maddesi”,*Diyamet İslam Ansiklopedisi*, Cilt:16, Ankara: TDV Yayınları
- İpşirli, M. (1992), “Beylerbeyi Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:6, İstanbul: TDV Yayınları
- İpşirli, M. (2000), “İlmiye Sal-nâmesi Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:22,İstanbul: TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (2003), “Medrese Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:28, Ankara: TDV Yayınları.
- Kansu, N.A. (2016), *Türkiye Eğitim Tarihi*, Ankara: Nobel Yayınları.
- Kapıcı, H.Z. (2010), “Terakk-i Maârif Cemiyeti Nizamnamesi”, *History Studiee*, Volime 2/1.
- Karabulut Çoban, P.(2015), “Musul Sorunu 1914-1926”, *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:2, s.344.
- Karakök, T. (2010), “H. 1288 (M.1871) Tarihli Kastamonu Vilâyet Sal-nâmesine Göre Kastamonu Vilâyeti”, *Zonguldak Kara Elmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 11, s. 267-276.
- Kaymaz, İ. Ş. (2014), *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Khoury, R. D. (2003), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Taşta Toplumu (Musul 1540-1830)*(çev. Ü. Tansel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kılıç, R. (2010), *Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası*, TÜBAR.

- Kılıç, O. (1999), “18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt:6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s 89-94.
- Kırpık, G. (2009), *Nizamiye Medreseleri Ortaçağın Yükseköğretim Kurumu*, Ankara: Anıl Matbaa ve Cilt evi.
- Kırpık, G. Ünal, U., Işık, H. vd. (2012), *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Otorite Yayınları.
- Kısıklı, E. (1999-2003), “Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:24, s.487-526.
- Koçak, A. (2013), “Sal-nâmelere Göre Ankara Vilâyeti”, *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Koçer, H. A. (1991), *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi(1773-1923)*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Koçu, R.E. (1972), “Osmanlı Sarayında Enderun Teşkilatı”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 2(7), s.31-35.
- Kodaman, B. (1995), *Abdülhamit Devri Türk Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Dizi:8, Sayı.15.
- Köroğlu, S.A. (2015), “Literatür Taraması Üzerine Notlar ve Bir Tarama Tekniği”, *İstanbul Teknik Üniversitesi GİDBE Dergisi*, Sayı:1,s.62.
- Kunt, M., Akşin, S., Faroqhi, S. ve diğerleri (2000), “Osmanlı Devleti 1600-1908”, *Türkiye Tarihi*, Cilt:3, İstanbul:Cem Yayınevi, s. 12-90.
- Küçükahmet, L. (2010), *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Mısıroğlu, K. (1971), *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, İstanbul: Sebil Yayınevi.
- Muallim Cevdet, (1978), *Mektep ve Medrese (Haz. E. Erüz)*, İstanbul: Çınar Yayınları.
- Nurdoğan, M.A. (2016), *Modernleşme Döneminde Osmanlı’da İlköğretim (1869-1914)*, İstanbul, Çamlıca Yayınları.
- Oğuz, S. (1986), *Osmanlı Vilâyet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti:1878-1885*, Ankara: Gazi Kitabevi.

- Oruç, Ş., Kırpık, G. (2006), *Osmanlı'da Modern Öğretim, Strateji, Yöntem ve Teknikler (Tedrisat Mecmuasından Makaleler)*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Orman, İ. (2003), "Medrese Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 28, Ankara: TDV Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2006), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (2006), *Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özaydın, A. (1997), "Harem", *DİA*, C.16, Ankara.
- Özoğlu, A. (1997), "Harem Maddesi", *DİA*, Cilt:16, Ankara.
- Öztürk, C. (2000), "İ'dâdi Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 21, İstanbul: TDV Yayınları.
- Öztürk, C. (2008), "Rüşdiye Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 35, İstanbul: TDV Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1983), *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Palalı, İ. (2010), "Osmanlı Sal-nâmeleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi", *Harran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23(2010/ Ocak-Haziran)1-14, Sayfa:6-10.
- Peirce, Leslie, P. (2002), "*Harem-i Hümayun*", Çev. Berkay, A., Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.
- Reyhan, C. (2015), "1864-1871 Vilâyet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında Bir Örnek Yönetim Modelinin Kuruluş Sorunu", *1864 Vilâyet Nizamnamesi*, TODAİVE ve TİAV Uluslararası Sempozyumu, Ankara, Türkiye, Aralık Ayı.
- Sakaoğlu, N. (2003), *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (2016), *Osmanlı Tarihi Sözlüğü (Kavramlar-Kuramlar-Olaylar)*, İstanbul: Alfabe Yayınevi.

- Seyyiddanlioğlu, M. (2015), “Tuna Vilâyet Nizamnamesi”, *1864 Vilâyet Nizamnamesi*, TODAİVE ve TİAV Uluslararası Sempozyumu, Ankara, Türkiye, Aralık Ayı.
- Sipahioğlu, U. (2003), “Musul Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 31, İstanbul: TDV Yayınları.
- Sütçü, T. (2004), “Sosyal Bilgilerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar Sal-nâmeler ve Yıllıklar”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı.18, s.79-92.
- Soydan, T. (2013), “Osmanlı’dan Cumhuriyet Dönemine Türkiye’de Temel Eğitimin Gelişimi”, *dergipark.gov.tr*.
- Şimşek, M. (2018), “Osmanlı Devleti’nde Türkçenin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanması”, *OTAM/43*, *dergiler.ankara.edu.tr*.
- Taneri, A. (1935), *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilatı*, Ankara: DTCTF Yayınları.
- Terzi, A. (2009), *Bağdat-Musul’da Abdülhamit’in Mirası Petrol ve Arazi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Topçu, N. (2016), *Türkiye’nin Maârif Davası*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tural, E. (2009), “II. Meşrutiyet Döneminde Maarif-i Umumiye Nezaretinde Bürokratik Reform”, *Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi*, Sayı.22, s.197-206.
- Tural E. ve Çapar, S. (Ed.), (2015), *1864 Vilâyet Nizamnamesi*, Ankara: TODAİE.
- Türk, İ. C. (2014), *Osmanlı Devlet Süreli Yayınlarında Maârif (Eğitim)*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Uluçay, M.Ç. (1971), *Harem II*, Ankara: AKDITYK Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988), *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: TTK Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2014), *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara: TTK Yayınları.
- Ünal, M. A. (2015), *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Yazıcı, N. (2010), *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu 1926-1955*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Yolalıcı, M.E. (1994), “Maarif Sal-nâmelerine Göre Trabzon Vilâyetinde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:5, s.436.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. 7. Baskı. Ankara: Seçkin Yayınları.

Yılmaz, D. (2003), *Musul Meselesi Tarihi*, Konya: Çizgi Kitabevi.

Waardenburg, J. (2007), “Protestanlık Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 34, İstanbul: TDV Yayınları.

İNTERNET ADRESLERİ

<http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list2.html#m>

EKLER

EK 1. 1901-1902 (H.1318) Tarihli Maârif Sal-nâmesine Göre Musul Maârihi

Musul Vilâyeti Maârif İdaresi					
Me'mûriyyet	Esâmî	Rütbe	Tarihi	Mevcut	Aslı
Maârif Müdürü Vekili	Mehmet Tevfik Efendi				
Muasebe Me'mûrî Vekili	Abbâs Efendi				
Sanduk Emîni	Mîkâil Efendi				
Fahri Müze Me'mûrî	Mösyö Sebastel Şapel				

Mekâtib-i İ'dâdiyye					
Musul Mekteb-i İ'dâdiyyesi					
Müdür ve Hesâb Amelî ve Nazarî Tarih-i Umûmî ve Uşûl-u Defteri, Fransızca ,Cebr ve İnşâ ve Kitâbet Muallimi	Mehmet Tevfik Efendi				
Ulûm-u Dînîyye ve Arabî ve Hendese ve Farisi ve Türkçe Muallimi	İbrahim Efendi	Edrene Rûûsu			
Coğrafya Muallimi	Şâkir Efendi	Yüzbaşı			
Mal'ûmât Nâfia ve Hıfzü's-Sıhha Muallimi	Tevfik Efendi	Mülâzım-ı Evvel			
Türkçe Muallimi	Ahmet İzzet Efendi				
Resim Muallimi	Kâsım Efendi				
Hüsn-i Hatt	Muhammed Sa'dî Efendi				
Ser Mubassır	Ahmed Efendi				
İkinci Mubassır	Abdurrahman Efendi				

1315-1316 Sene-İ Dersiyesi Zarfında Mevcût Talebe							
Leylî				Nehârî		Yekûn	
Ücretli		Ücretsiz					
Müslim	Gayr-i Müslim	Müslim	Gayr-i Müslim	Müslim	Gayr-i Müslim	Müslim	Gayr-i Müslim
				332	9	332	9
Hademe: 2							

Mekâtib-i Rüşdiyye							
Süleymaniye Mekteb-i Rüşdiyyesi							
Muallim-i Evvel				Abdü'l-fettâh Efendi			
Muallim-i Sâni, Hüsn-i Hatt Muallimi				Abullâh İrfân Efendi			
Talebe: 30 Hademe: 1							

Kerkük Mekteb-i Rüşdiyyesi							
Muallim		Abdü'l-kadir Efendi					
Muâvin		Ru'uk Efendi					
Hüsn-i Hatt Muallimi		Abdullâh					
Talebe: 30 Hademe: 1							

Revanduz Mekteb-i Rüşdiyyesi							
Muallim-i Evvel Vekili		Şeyh Ali Efendi					
Hüsn-i Hatt Muallimi		Mehmet Ârif Efendi					
Talebe: 30 Hademe: 1							

Me'mûriyyet	Esâmî	Rütbe	Tarihi	Mevcut	Aslı
Erbil Mekteb Rüşdiyyesi					
Muallim-i Evvel	Abdulhekim Efendi				
Hüsn-i Hatt	Mehmet Reşîd Efendi				
Talebe: 35 Hademe: 1					

Salahiye Mekteb-i Rüşdiyyesi					
Muallim-i Evvel Vekili	Mehmet Ri'fat Efendi				
Hüsn-i Hatt Muallimi	Mustafa Efendi				
Talebe:30 Hademe: 1					

Merkez Vilâyet-i İnâs Mekteb-i Rüşdiyyesi					
Muallime-i Evveli	Münhall				
Muallim-i Sâniyye	Sebile Hânım				
Talebe:20 Hademe: 1					

Süleymaniye Mekteb-i Rüşdiyye-i Askerisi					
Müdür-i Mekteb	Ârif Efendi	Kolağası			
Resim Muallimi	İbrahim Efendi	Yüzbaşı			
Lisan-ı Fransevi	Şevkî Efendi	Yüzbaşı			
Dâhiliye Zâbîti	Nakşî Efendi	Yüzbaşı			
“ “	Mustafa Efendi	Mülâzım-ı Sâni			
İmlâ Muallimi	Abdullâh	Râbia			
Arabî Muallimi	Seyyid Mehmet Efendi	İlmiyeden			
Farisi Muallimi	Mehmet Efendi	İlmiyeden			
Kavâid Muallimi	Reşid Efendi	İlmiyeden			
Hüsn-i Hatt Muallimi	Seyyid Şükri Efendi	Mülkiyeden			
Talebe Mevcudu					
Müslim	Gayr-i Müslim	Yekûn	Hademe		
106	0	106	5		

Livâ	Kazâ	Medresenin İsmi	Mahallî
Musul	Musul	Ağalar Câmî'	Bâbü'l Cesir
"	"	Câmî'u'l Paşa	Suğk-ü Kebir
"	"	Abdâliyye	Bâbü'l Saray
"	"	Ahmediye	Bâbü'l Saray
"	"	Nu'mâniye	Saraçhâne
"	"	Yahya Paşa	Saraçhâne
"	"	Râbia	Râbia
"	"	Hasan Paşa	Râbia
"	"	Bâbü'l Rütub	Bâbü'l Rütüb
"	"	Benî Şit	Çuba Mahallesi
"	"	Hacı Zekiryâ	Bâbü'l Cedîd
"	"	Bâbü'l Beyz	Bâbü'l Beyz
"	"	Mahmudîn	Mahmudîn
"	"	Ömerin	Bâbü'l Cedîd
"	"	Benî Yunus	Ninova Karyesi
"	"	Hacı Hüseyin	Bâbü'l Mescid
"	"	Hanyatiye	İmâm İbrahim Mahallesi
"	"	Yunus Efendi	Reîsü'l-Kor
"	"	Abdullah Bek	" "
"	"	Mahmut Bek	Bâbü'l Nebî
"	"	Benî Cercis	Benî Cercis
"	"	Humuv El Kuduv	Meydan
"	"	Cemşîyye	Cemşîd
"	"	Nebât El Hasan (?)	Kuyumcular
"	"	Câmî' Hüzzâm	Câmî' Hüzzâm
"	"	Hacı Şerif	Bâbü'l Saray

Müderris	Talebe Aded	Medresenin Bânisi
Celîli Süleyman Bek	18	İsmâîl Ağa ve Biraderleri
Müfti Mehmed Efendi	10	Hacı Hüseyin ve Süleyman Paşalar
Abdürrahim Efendi	5	Hacı Abdâl
Yusuf Efendi	11	Arabî Kâtibi Ahmed Efendi
Abdü'l-vâhap Efendi	8	Nu'mân Paşa
Abdü'l-vâhap Efendi	7	Yahya Paşa
Ahmed Efendi	6	Râbia Hâtûn
Yusuf Efendi	15	Hasan Paşa
Mehmed Efendi	5	Abdullah Bin Cercis
Abdürrahman Efedî	29	Celîli Ahmet Paşa
Memed Efendi	14	Hacı Zekiryâ
Abdü'lfettâh Efendi	6	Mehmed Paşa
Abdürrahman Efedî	6	Mehmed Paşa
Emîn Efendi	2	Hacı Kâsım Ömeri
Seyyid Hasan Efendi	8	Mechûl
Mehmed Ali Efendi	12	Hacı Hüseyin Bek
Memed Efendi	10	Mehmed Efendi
Es'ad Efendi	4	Yunus Efendi
Şiâr Mehmet Efendi	6	Abdullâh Bek
Mehmed Efendi	0	Mechûl
Mahmut Efendi	6	Mahmud Bek
Ahmed Efendi	6	Hacı Abdullâh
Mehmed Efendi	10	Bekir Efendi
Yusuf Efendi	3	Şehîtzâdeler
Dâvud Efend	2	Şeyh ve Hacı Hüzzâm
Şiârzâde Mehmet Efendi	5	Hacı Mehmed Ali Ve Şerîf Çelebiler

Livâ	Kazâ	Medresenin İsmi	Mahallî
Musul	Musul	Benî Danyal	Benî Danyal
“	“	Civanbahati (?)	Bâbü'l Cedid
“	“	Hâciyât	Bâbü'l Beyz
“	“	Muhsır Bâşı	Bâbü'l Nebi
“	“	Câmi'ü'l Hâtûn	Hoş-Elhân
“	İmâdiye	Kophân	Nefs İmâdiyede
“	“	Medrese-i Cedîd	“ “
“	“	Bâmerni	Bâmerni Karyesi
“	“	Biruşek (?)	Biruşek (?) Karyesi
“	“	Şeyh Ma'rûf	Derkûl Şihân Karye
“	“	Seyyid Nuri	Biski (?) Karyesi
“	“	Mabe	Pervâi Nâhiyesinin Maye Karyesi
“	Zaho	Medrese-i İlmiyye	Nefs-i Arho(?) Kasabası
“	Süleymaniye	Hân-Kah-1 Mevlayı	Dirkezin
“	“	Baş Çâvûş	Serçemen
“	“	Molla Ali Hân-Kah-1	“
“	“	Şeyh Abdü'l-kerim	Hevartige
“	“	Şeyh Ma'rûf Karatagni	Şeyh Abdurrahman
“	“	Tekye	Tekye
“	“	Erbilli Şeyh Abdullâh	Şeyh Abdullâh
“	“	Molla İzmoz?	Meydan
“	“	Hacı Mahmurîn	Serşakâm
“	“	Halkâh Molla Osman	Halkâh
“	“	Mahmut Sude	Serşakâm
“	“	Şeyh Yusuf	“
“	“	Molla Ali	“
“	“	Zübeyde Hân	Çeharbâğ
“	“	Hacı Abdürrahman	Meydan
“	“	Câmi-i Kebîr	Kân-i İskân

Müderriis	Talebe Aded	Medresenin Bânisi
Hacı SultanEfendi	9	Mehmed Paşa
Rıdvan Mehmet Efendi	7	Ahâli Tarafından
Rıdvan Abd'ülbaki Çelebi	10	Mıhızır Bâşı
Feyzi-zâde Mehmet Efendi	3	Meryem Hâtûn
Abdü'l-rahman Efendi	4	Hüseyin Veli
Müfti E'sat Efendi	12	Seyyid Han Bek
Mustafa Efendi	8	Şeyh Mehmed Efendi
Necmeddin Ve Seyyid Efendiler	15	Abdullâh
Şeyh AbdullâhEfendi	10	“
Abdullâh Ma'rûf Efendi	6	Şeyh Ma'rûf
Seyyit Nuri Efendi	8	Seyyid Nuri
Taha Efendi	4	İmâdiye Hânedânından Kubad Paşa
Menlâ Ahmed Efendi	12	Ahâli Cânibinden
Menlâ Musa Efendi	16	Yâbân Paşalardan Mehmed Paşa
Hacı Menlâ Resûl Efendi	16	Abdürrahman Ağa
Menlâ Mahmut Bin Hacı Ali	5	Menlâ Ali Nizâmi
Şeyh Abdü'l-kerim Efendi	7	Şeyh Abdü'l-kerim
Şeyh Emin Bin Şeyh Ma'rûf	10	Ahâli Tarafından
Şeyh İsmâil	3	Hacı Bek
Molla Mehmed Emin	12	Şeyh Abdullâh BinŞeyh Ahmed
Şeyh Abdürrahman Gazîyan-I	5	Mahalle Ahâlisi
Molla Kadîr Bin Molla Osmân	5	Hacı Mahmut
Molla Salih	14	Menla Osmân Bin Hacı İsmâil
Molla Hüseyin	8	Menla Mahmut Surre
Şeyh Ahmed	11	Menla Ali
Molla Gâfur Bin Molla Ali	6	Hacı Mahmut Reş
Molla Ömer Bin Molla Mehmet	16	Zübeyde Hân
Hacı Ahmet Dehâ Yezubi	8	Hacı Abdürrahman Bek
Molla Ahmed Şenigi (?)	8	Yâbân Paşalardan Abdürrahman Paşa

Livâ	Kazâ	Medresenin İsmi	Mahallî
Süleymaniye	Süleymaniye	Benî Tabık	Benî Tabık
“	“	Şeyh Kadîr Gulani	Kamiş
“	“	Molla Kudrun	Kanî İskân
“	“	Câmi' Şeyh Selâm	Şeyh Selâm
“	“	Hacı Âhân	Kusre
“	“	Mahmud Ağa	Saray
“	“	Molla Ahmed Harmani	Benî Tabık
“	“	Nâkib	Nakîb
“	“	Müfti	Seyyid Hasan
“	“	Şeyh Abdürrahim Berzenci	Şeyh Mehmed
“	“	Şeyh Mehmed Hâl	Hânkâh
“	“	Hamza Ağa	Şeyh Ma'rûf
“	“	Şeyh Ebubekir	Serçeman
“	“	Câmi-i Dar Ağa	Serçeman
“	“	Hayatiyye	Mehmed Salih Bek
“	“	Çâvmâr	Saray Caddesi
“	“	Şeyh Ahmed Alegî	Göze
“	Ma'mûre-i Hamid	Kân-î Çavar	Merke Karyesi
“	“	Mollazadeler	Merke Karyesi
“	“	Kân-î Zerdeşen	Merke Karyesi
“	“	Cânân	Merke Karye
“	“	Bemiyun	Bemiyun Karyesi
“	“	Kûha Mehmed	Ganitu Karyesi
“	“	Mollazadeler	Kenav Karyesi
“	“	Molla Gazai	Kenav Karyesi
“	“	Ka'la-i Dize	Ka'la-i Dize Karyesi
“	“	Beşîr	Beşiriyye Karyesi
“	“	Molla Osmân	Mersunye Karyesi
“	“	Molla İbrahim	Bikalas

Müderriş	Talebe Aded	Medresenin Bânisi
Abdullâh İrfân	7	Molla Osmân
Şeyh Mustafa Bin Şeyh Kâdir	7	Yâbân Paşalardan Abdullâh Paşa
Molla Kadîrun	2	Yâbân Paşalardan Abdullâh Paşa
Şeyh Azîz	5	Şeyh Abd-us-Selâm
Şeyh Ma'rûf	8	Hacı Âhân
Molla Mehmed Emin Efendi	3	Mahmud Ağa
Hacı Molla Salih	6	Yâbân Paşalardan Süleyman Paşa
Seyyid Ahmed Efendi	4	Nakîb Sabık Seyyid Ahmed Efendi
Molla Mustafa	3	Yâbân Paşalardan Abdürrahman Paşa
Seyyid Mehmed Berzenci	8	Yâbân Paşalardan Süleyman Paşa
Hacı Şeyh Emin Efendi	7	Yâbân Paşalardan Süleyman Paşa
Şeyh Ma'rûf	5	Hamza Ağa
Baba Ali	4	Şeyh Abdü'l-rahman Bin Şeyh Ebubekir
Hacı Emin	3	Mehmed Emindâr Ağa
Molla Mehmed Ahmer	6	Hacı Azîz Hayatı
Hacı Molla Emin Efendi	7	Molla Ahmed Müfti Çavmar
Molla Mahmud Âsım	3	Azîz Masarruf (?)
Mustafa Efendi	12	Fakîh Kadîr Refikâsı
Ali Efendi	5	Salahiyeli Mecîd Bek
Abdullâh Efendi	3	Hacı Mehmed Ve Refikâsı
Molla Abdullâh Efendi	11	Mehmed Bek
Molla Mehmed Emin	5	Kohpeyere
Molla İbrahim Efendi	13	Kûhe Mehmed
Molla Osmân Efendi	15	Mollâzdeler
Molla Gaza-İ Efendi	0	Mollazâdeler
Abdürrahman Efendi	13	Kaymakam Hüsni Efendi
Hanife Molla Ahmed	10	Âhâli Cânibinden
Molla Osmân	9	Âhâli Cânibinden
Molla İbrahim	10	Âhâli Cânibinden

Livâ	Kazâ	Medresenin İsmi	Mahallî
Süleymaniye	Ma'mûre-i Hamid	Şûran	Şûrat Karyesi
"	"	Şeyh Mehmed	Tîmar Karyesi
"	"	Şeyh Ali	Seruklü
"	"	Fatahiyye	Abdâlân Karyesi
"	"	Surdaş	Survaş
"	Gülenber	Mehmed Paşa	Elbece Karyesi
"	"	Şeyh Ömer	Diyare Karyesi
"	"	Osmân Paşa	Bençevin Karyesi
"	"	Molla Mahmud	Terkisecâr
Kerkük	Kerkük	Hacı Süleyman Ağa	Hasara (?) Hamam Mahallesi
"	"	Dede Şahkulu	Dede Şahkulu
"	"	Şah Gazî	Çay
"	"	Ferhad Zade	Ka'la-i Meydanı
"	"	Nâibzade	Ahî Hüseyin
"	"	Bulak	Bulak
"	"	Hacı Ahmed Ağa	Ahî Hüseyin
"	"	Seyyid Ganî	Ahî Hüseyin
"	Salahiye	Molla Yusuf	Hükümet Mahallesi
"	"	İbrahim Ağa	Câmi-i Kebîr
"	Erbil	Ebubekir	Ka'la-i
"	"	Fâtıma Hân	Ka'la-i
"	"	Hângâh	Ka'la-i
"	"	Çol Câmî	Hükümet Cıvarı
"	"	Molla İshâk Câmî	Hükümet Cıvarı
"	"	Hacı Emine	Hükümet Cıvarı
"	"	Abdullâh Şadri (?)	Hükümet Cıvarı
"	Revanduz	Kurd Mehmed Paşa	Çarşu Mahallesi
"	İmâdiyye	İmâm Kâsım	İmâm Kasım
"	Kerkük	Şeyh Bâkî	Şatırlı

Müderris	Talebe Aded	Medresenin Bânisi
Molla Mehmed Efendi	15	Âhâli Canibinden
Şeyh Mehmed Efendi	11	Âhâli Canibinden
Şeyh Ali Efendi	6	Âhâli Canibinden
Şeyh Fettâh Efendi	9	Âhâli Canibinden
Molla Abdürrahman Efendi	5	Âhâli Canibinden
Şeyh Mahmud ve Şeyh Mehmed Efendi	20	Caf Mehmed Paşa ve Yunus Bek
Molla Kadîr Efendi	30	Meşâyih-i Nakşiyeden Şeyh Ömer Efendi
Molla Abdü'lrahman Efendi	20	Osmân Paşa
Molla Mahmud Efendi	7	Molla Mehmed
Mehmed Efendi	40	Hacı Süleyman Ağa
Mehmed Efendi	30	Dede Şahkulu
Abdürrahman ve Mehmed Efendiler	8	Şah Gâzi
Hızır Efendi	12	Ferhadzade
Mahmud Efendi	15	Nâibzade
Abdilhamid Efendi	8	Mechûl
Ali Hikmed Efendi	20	Hacı Ahmed Ağa
Seyyid Muhiddin	5	Seyyid Gani
Abdü'l-cabbar Efendi	15	Molla Yusuf
Kadîr Efendi	5	İbrahim Ağa
Molla İsâ Efendi	9	Ebubekir
Molla İbrahim Efendi	20	Fâtıma Hân
Şeyh Hidayetullah Efendi	12	Şeyh Hidayetullah
Molla Abdullâh Efendi	9	Şeyh Ali Efendi
Mustafa Efendi	11	Molla Sa'id
İsmâil Efendi	6	Hacı Emine Hâtûn
Abdürrahman Efendi	16	Abdullâh Efendi
Es'ad Efendi	12	Kurd Mehmed Maşa
Şeyh Mehmed Efendi	12	Taraf-ı Hazret-i Şehriyârinden
Mehmed Efendi	6	Şeyh Abdü'l-bâkî Efendi

Livâ	Kazâ	Medresenin İsmi	Mahallî
Kerkük	Kerkük	Medrese	Şatırlı
“	“	Müslim	Kuriyye
“	“	Hacı Mustafa	Çay Mahallesi
“	“	Kâtibzâde	Bulak
“	“	Hacı Abdi	Sarı Gehya
“	“	Maruf Efendi	Kuriyye
“	“	Abdü'l-Kadîr Efendi	Çay
“	“	Medrese	Kuriyye

Livâ	Kazâ	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Cemâat	Namına Ruhsat Verilmiş Olan Müdîr-i Me'sûl
Musul	Musul	Şum'unu's-Sıgar-1 Huban Mektebi	Keldâni	.
“	“	Şum'unu's-Sıgar Zunkûr Mektebi	“	.
“	“	“	“	.
“	“	Maraş'ıya	“	.
“	“	Maraş'ıya	“	.
“	“	Keremlis	“	.
“	“	Keremlis	“	.
“	“	Telkif	“	.
“	“	Telkif	“	.
“	“	Batatay	“	.
“	“	Tellakif	“	.
“	“	Bakufe	“	.
“	“	El-Kuş	“	.
“	“	Medrese-i Tahire	Süryani Katolik	Patrik Behnân Benî
“	“	Medrese-i Tahire	“	“
“	“	Matorma	“	“

Müderri	Talebe Aded	Medresenin Bânisi
Zeynel Efendi	12	Abdü'l-gani
Muhiddin Efendi	8	Müslim
Tevfik Efendi	6	Hacı Mustafa Efendi
Mehmet Efendi	6	Katibzâde Mehmet Efendi
Ebubekir Efendi	8	Hacı Abdi Efendi
Ahmed Efendi	12	Mechûl
Necib Efendi	4	Abdü'l-kâdir Efendi
Mehmed Efendi	4	Mechûl

Mektebin Derecesi	Adetleri		Mektebin Tarihi	Ruhsatname Tarihi
	Zûkûr	Înâs	Küşadı	Teşrin-i Evvel
İ'dâdi	20	0	1220	28 Teşrin-i Evvel 1309
İptidaî	95	0	1220	“
“	95	45	1220	“
“	55	0	1220	“
“	55	35	1220	“
“	25	0	Nâ-ma'lûm	Ruhsatsızdır
“	25	15	“	“
“	75	0	“	“
“	75	50	“	“
“	30	0	“	“
“	15	0	“	“
“	75	0	“	“
Rüşdî	224	0	1165	4 Mart 1310
“	225	350	“	“
“	60	0	1215	“

Livâ	Kazâ	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Cemâat	Namına Ruhsat Verilmiş Olan Müdür-i Me'sûl
Musul	Musul	Medresetü'l Şatiyye	Süryani Katolik	Patrik Süryani Benî
Musul	Musul	Martoma	Süryani-i Kadim	Ser Pisikopos Behnân Efendi
Musul	Musul	Tahre	“	“
Musul	Musul	Martome	“	“
Musul	Musul	Protestan	Protestan	“
Musul	Musul	“	“	“
Musul	Musul	Yahudi	Musevi	“

Livâ	Kazâ	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Millet	Namına Ruhsat Verilmiş Olan Müdür-i Me'sûl
Musul	Musul	Patriler	Fransız	.
“	“	Dominikan	“	.

Livâ	Kazâ	Kütüphanenin İsmi	Mahallî
Musul	Musul	Hacı Hasan Paşa	Çarşı
Musul	Musul	Nu'mâniye	Sarachane
Musul	Musul	Yahya Paşa	“
Musul	Musul	Benî Şit	Benî Şit Cubesi
Musul	Musul	Benî Yunus	Ninova
Musul	Musul	Hasan Paşa	Râbia
Musul	Musul	Ağvat (?)	Meydan
Musul	Musul	Bâbü'l Beyz	Bâbü'l Beyz
Musul	Musul	Câmi'u'l Hüzzâm	Câmi'u'l Hüzzâm
Musul	Musul	Abdâliyye	Bâbü'l Saray
Musul	Musul	Veysel Karani	Veysel Karani

Mektebin Derecesi	Talebe		Mektebin Tarihi Küşadı	Ruhsatname Tarihi
	Zûkûr	Înâs		
İbtidâî	3	3	1306	4 Mart Sene 310
Rüşdî	100	3	1230	1 Teşrîn Sene 309
İbtidâî	65	3	1220	1 Teşrîn Sene 309
İbtidâî	65	70	1313	Teşrîn Ruhsatsızdır
Rüşdî	40	7	0	Ruhsatnameleri der-dest İtadır
Rüşdî	40	30	0	Ruhsatnameleri der-dest İtadır
İ'dâdî	30	0	Nâ-mal'ûm	Ruhsatsızdır

Mektebin Derecesi	Adet Talebe		Tarihi Küşadı	Ruhsatname Tarihi
	Zûkûr	Înâs		
İ'dâdî	33	22	1271	Ruhsatsızdır
Rüşdî	310	320	1271	Ruhsatsızdır

Bânisi	Kitab Aded	Tarih-i Te'sîs-i	
Hacı Hüseyin Paşa	500	1169	Irak Vâiyyi Yusuf Efendi
Nû'mân Paşa	200	1241	Münhalldir
Yahya Efendi	500	1267	Abdulgâfur Efendi
Ahmed Efendi	600	Mechûl	Abdulgâfur Hasan Efendi
Mechûl	100	“	Münhalldir
Hasan Paşa	300	1223	Mehmet Efendi
İbrahim ve Biraderleri	200	Mechûl	Münhalldir
Mechûl	300	“	Münhalldir
Şeyh Hûzzam	50	“	Dâvud Efendi
Hacı Abdullâh	200	1239	Münhalldir
Hacı Hüseyin Bek	200	“	Münhalldir

Livâ	Kazâ	Kütüphanenin İsmi	Mahallî
Musul	Musul	Hacı Zekîrya	Bâbü'l Cedîd
Musul	Musul	Şerif Bekzade	Reîsü'l-Kor
Musul	Musul	Bekîr Efendi	“
Musul	Musul	Hayatzade	İmâm İbrahim
Musul	Musul	Câmi’u’l Hâtûn	Hâtûniye
“	Akra	Biçil Karyesi	Biçil (?) Karyesi
“	“	Akra	Saray Mahallesi
Kerkük	Kerkük	Hacı Süleyman Ağa	Saray Ka’la-isi
“	“	Dede Şahkulu	Musalla Mahallesi
“	“	Şah Gazî	Hamam Mahallesi
“	Erbil	Büyük Câmi’	Büyük Câmi’
“	“	Fatımâ Hâtûn	Fatımâ Hâtûn
“	“	Şeyh Hidâyet	Hangâh
“	“	Çul Câmi’	Çul Câmi’
“	“	Hâtûniye	Hâtûniye
“	“	Şaduri	Şaduriye
“	Revanduz	Kurd Mehmet Paşa	Saray Mahallesi
“	“	Paşa Kütüb-hânesi	Nu’mâniyye Cadesi
Süleymaniye	Gülenbar	Saâdet Kütüb-hânesi	Saâdet Mahallesi
“	“	Ömeriyye Kütüb-hânesi	Şeyh Mahallesi
Kerkük	Erbil	Molla İshâk	Molla İshâk Mahallesi

Livâ	Kazâ	Matbaanın İsmi	Mahallî	Sahüb’ül İmtiyaz
Musul	Musul	Vilâyet Matbaası	Hükümet Dâiresinde	Resmî
Musul	Musul	Domingân	Çolak Mahallesi	Ruhsatsız

Bânisi	Kitab Aded	Tarihin Te'sîsi	Mülâhazât
Ahmed Efendi	400	1202	Münhalldir
Ahmed Efendi	450	1303	Münhalldir
Ahmed Efendi	100	1202	Münhalldir
Hayatizade Ahmed	200	1274	Mehmed Efendi
Mechûl	150	Mechûl	Münhalldir
Mechûl	190	“	“
Mechûl	130	“	“
Hacı Süleyman Ağa	200	1220	“
Hacı Abdü'l-ittah	150	1227	“
Şeyh Gâzi	130	Mechûl	“
Ebubekir Efdal	2105	1080	“
Fâtîme Hân	350	1200	“
Şeyh Hidayet	610	924	“
Cercis Efendi	250	1195	“
Hacı Âhiyye Efendi	130	1250	“
Abdullâh Şadri	250	1280	“
Kurd Mehmed Paşa	4000	Mechûl	“
Abdullâh Paşa	300	1300	“
Şeyh Abdullâh	300	Mechûl	“
Ömer Efendi	1000	“	“
Mustafa Ağa	305	1200	“

Nev'î	Hangi Lisanlarda Eser Tab' Ettiği	Tarihi Küşâdı	Resim Basıp Basmadığı
Hurufât	Türkçe	1298	Resim Basılmaz
“	Türkçe, Fransızca, Keldanice, Süryanice, Latince	Nâ-mal'ûm	“

Gazeteler		
Gazetelerin Tab' Olundukları Lisan	Gazetelerin İsmi	Sahib-i İmtiyâzların İsmi
Türkçe	Musul	Resmi

EK 2.Sözlük

Ahâlî Cânibinden : Halk Tarafından

Bâbü'l Cesir:Köprü Kapısı

Bâbü'l Saray : Saray Kapısı

Bâbü'l Cedîd : Yeni Kapı

Bâbü'l Beyz: Beyaz Kapı

Bâbü'l Mescid : Cami Kapısı

Bâbü'l Nebi: Haberci Kapısı

Bânî : Kurucu

Bek : Bey

Benî Danyal : Danyal'ın Oğulları

Câmi' Hüzzâm : Hüzzâm Türk müziğinde hüzünlü makam anlamına gelmektedir. Câmi'nin ise Mescid, ibadet edilen yer anlamı dışında ikinci bir anlamı da vardır. İran'da 15. Yüzyılda yetişmiş büyük Mutasavvûf mütefekkir ve âlim şairi, Fatih ile muhabere etmiştir. Birçok manzum ve mensur eserleri vardır.(Develioğlu, 2017: 140-452).

Dâhiliye Zabîti : İç İşlerinden sorumlu subay.

Ecnebîyye : Yabancı

Esâmî : İsim, ad

Hıfzü's Sıhha : Sağlığı Koruma

Hüsn-i Hatt: Güzel Yazı Yazma Sanatı

İnâs : Kız

Ka'la-i : Kale

Kâvaid : Kaideler

Karye : Köy

Kitâbet : Yazı Yazma

Kolağası : Kıdemli Yüzbaşı, Osmanlı ordusunda yüzbaşı ile binbaşı arasındaki askeri rütbe

Leylî : Akşam (yatılı)

Mahâlli : Yer

Mal'ûmât Nâfia : Bayındırlık İşleri

Mechûl : Bilinmeyen

Muallim-i Evvel : Birinci Öğretmen

Muallim-i Sâni : İkinci Öğretmen

Mülâhazât : Düşünce

Mülâzım-ı Evvel : Üsteğmen

Mıhızır : Mibâşir

Münhall : Boş

Nakîb : Şeyh yardımcısı ancak burada hem yer ismi hem de medrese ismine verilmiştir

Nâ-ma'lûm : Bilinmeyen

Namma Ruhsat Verilmiş Olan Müdîr-i Mes'sûl : İsmine ruhsat verilmiş olan sorumlu müdür

Nazarî Tarih-i Umûmî : Genel Tarih

Nehâri : Gündüz

Nefs : Şehir Merkezi

Nevî : Yenilik

Râbia : Tanzimattan sonra Kolağası derecesinde olan sivil memurluktaki rütbedir. Yer isimi olarak da kullanılmakla beraber medreselere de verilmiş bir isim niteliği taşır.

Rüûs : İlmiye, Ulemâ derecesinden

Sahib-i İmtiyâzlar : Sahip olunan ayrıcalıklar

Sanduk Emîni : Hükümet Veznedarlığı

Ser Mübassır : Okul düzenini sağlayan görevli

Suğk-û Kebir : Büyük çarşı

Tarih-i Te'sîs-i : Tarihçe koyma (yapım tarihi)

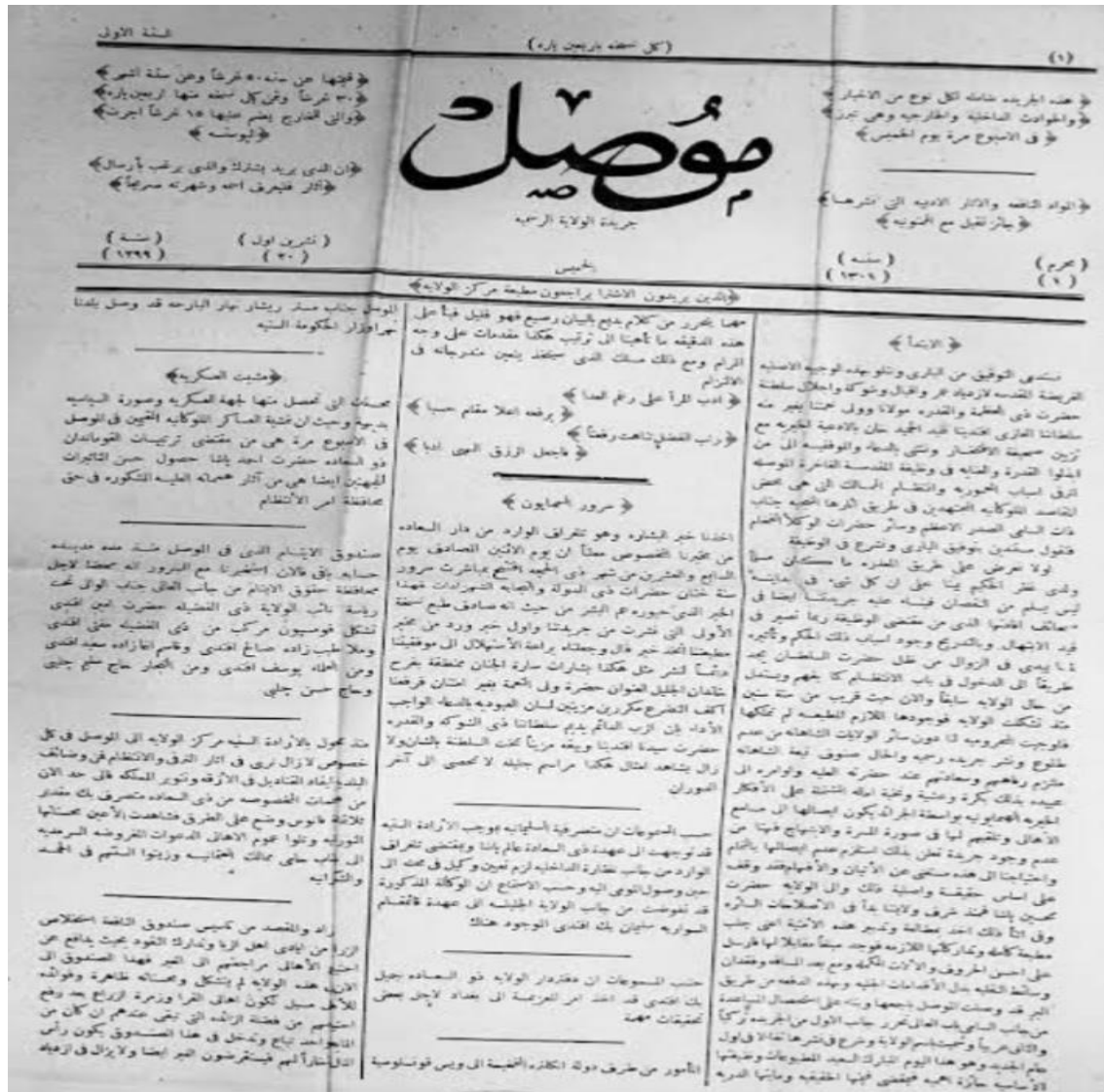
Teşrin-i Evvel : Kasım Ayı

Ulûm-u Dînîyye : Din Bilgisi

Yekûn : Toplam

Zûkûr : Erkek

Ek 3. Musul Gazetesi Örneği⁵ İlk Nüsha

⁵ <http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list2.html#m>

EK 4. 1901-1902 (H.1318) Tarihli Maârif Sal-nâmesine Göre Musul Maârifî Osmanlıca Metin

سالنامه معارف		١٥٧٤			
موصل ولايتی					
معارف ادارهسى					
م	ع	تاریخی	رتبه	اسامی	مأموریت
.	.	.	.	محمد توفیق افندی	معارف مدیری و کبلی
.	.	.	.	عباس	محاسبه مأموری
.	.	.	.	میقاتیل	صندوق امینی
.	.	.	.	موسیوسه باستل	فخری موزه مأموری
.	.	.	.	شایل	
مکاتب اعدادیه					
موصل مکتب اعدادیسی					
.	.	.	.	محمد توفیق افندی	مدیر و حساب عملی و نظری تاریخ عمومی و اصول دفتری ، فرانسیزجه ، جبر و انشا و کتابت معلمی
.	.	ادرنه رؤسی	.	ابراهیم	علوم دینیہ و عربی و هندسه
.	.	یوزباشی	.	شا کر	و فارسی و ترکیه معلمی
.	.	ملازم اول	.	توفیق	جغرافیا
.	.	.	.	احمد عزت	معلومات نافعه و حفظ الصحه
.	.	.	.	قاسم	ترکیه
.	.	.	.	محمد سعدی	رسم
.	.	.	.	احمد	حسن خط
.	.	.	.	عبدالرحمن	سرمبصر
.	.	.	.		ایکنجی مبصر

۱۵۷۵

موصل ولایتی

۱۳۱۵ - ۱۳۱۶ سنه درسیه سی ظرفنده موجود طابه

یکون		نهاری		لینی			
				اجرتسز		اجرتلی	
غیر مسلم	مسلم	غیر مسلم	مسلم	غیر مسلم	مسلم	غیر مسلم	مسلم
۹	۳۳۲	۹	۳۳۲				۰

خدمه : ۲

مکاتب رشديه

سليمانیه مکتب رشديه

		عبدالفتاح افندی		معلم اول	
		عبدالله عرفان »		» ناز حسن خط معلمی	
۰	۰	۰	۰	۰	۰
۰	۰	۰	۰	۰	۰
خدمه : ۱				طلبه : ۳۰	

کرکوک مکتب رشديه

		عبدالقادر افندی		معلم	
		» رؤف		معاون	
		» عبده		حسن خط معلمی	
۰	۰	۰	۰	۰	۰
۰	۰	۰	۰	۰	۰
خدمه : ۱				طلبه : ۵۳	

رواندر مکتب رشديه

		شیخ علی افندی		معلم اول و کیلی	
		محمد عارف »		حسن خط معلمی	
۰	۰	۰	۰	۰	۰
۰	۰	۰	۰	۰	۰
خدمه : ۱				طلبه : ۳۰	

سالنامه معارف

۱۵۷۶

مأموریت	اسامی	رتبه	تاریخی	ع م
اربیل مکتب رشیدی				
معلم اول	عبدالحکیم افندی	.	.	.
حسن خط معلمی	محمد رشید	.	.	.
طلبه : ۳۵	خدمه : ۱			
صلاحیه مکتب رشیدی				
معلم اول و کیلی	محمد رفعت افندی	.	.	.
حسن خط معلمی	مصطفی	.	.	.
طلبه : ۳۰	خدمه : ۱			
مرکز ولایت اناث مکتب رشیدی				
معلمه اولی	منجل	.	.	.
» ثانیه	سبیلہ خاتم	.	.	.
طلبه : ۲۰	خدمه : ۱			
سلیمانیه مکتب رشیدی ^۱ عسکری				
مدیر مکتب	عارف افندی	قول اغاسی	.	.
رسم معلمی	» ابراهیم	یوزباشی	.	.
»	» شوق	»	.	.
»	» نقشی	»	.	.
»	» مصطفی	ملازم ثانی	.	.
»	» عبده	رابعه	.	.
»	» سید محمد	علمیه دن	.	.
»	» محمد	»	.	.
»	» رشید	»	.	.
»	» سید شکری	ملکیه دن	.	.
»			.	.

١٥٧٧

موصل ولایتی

طلبہ موجودہ

خدمہ	یکون	غیر مسلم	مسلم
۵	۱۰۶	۰	۱۰۶

سالنامه معارف

۱۵۷۸

محل	مدرسه نك اسمى	قضا	ثوا
باب الجسر	آغالر جامعى	موصل	موصل
سوق كبير	جامع الياشا	»	»
باب السراى	عبداليه	»	»
»	احمديه	»	»
سراجخانه	نعمانيه	»	»
»	يحيى پاشا	»	»
رابعيه	رابعيه	»	»
»	حسن پاشا	»	»
باب الرطوب	باب الرطوب	»	»
چوبه محله سى	بنى شيت	»	»
باب الجديد	حاجى ذكريا	»	»
باب البيض	باب البيض	»	»
محمودين	محمودين	»	»
باب الجديد	عمرين	»	»
نيزوا قريه سى	بنى يونس	»	»
باب المسجد	حاجى حسين بك	»	»
امام ابراهيم محله سى	حناطيه	»	»
رأس الكور	يونس افندى	»	»
»	عبداه بك	»	»
باب النبي	محمود	»	»
بنى جرجيس	بنى جرجيس	»	»
ميدان	جو القدو	»	»
جشيد	جشيديه	»	»
قويومجبلر	نبات الحسن	»	»
جامع خزام	جامع خزام	»	»
باب السراى	حاجى شريف	»	»

۱۵۷۹

موصل ولایتی

رس		
مدرسه نك بانيسی	طلبه عدد	مدرسی
اسماعیل اغا و برادر لری	۱۸	جلیلی سلیمان بك
حاجی حسین و سلیمان پاشا لری	۱۰	مفتی محمد افندی
حاجی عبدال	۵	» عبدالرحیم
عربی کاتبی احمد افندی	۱۱	» یوسف
نعمان پاشا	۸	» عبدالوهاب
یحیی »	۷	» عبدالوهاب
رابعه خاتون	۶	» احمد
حسن پاشا	۱۵	» یوسف
عبداه بن جرجیس	۵	» محمد
جلیلی احمد پاشا	۲۹	» عبدالرحمن
حاجی زکریا	۱۴	» محمد
محمد پاشا	۶	» عبدالفتاح
محمد »	۶	» عبدالرحمن
حاجی قاسم عمری	۲	» امین
مجهول	۸	» سید حسن
حاجی حسین بك	۱۲	» محمد علی
محمد افندی	۱۰	» محمد
یونس »	۴	» اسعد
عبداه بك	۶	» شعار محمد
محمود »	۰	» محمد
مجهول	۶	» محمود
حاجی عبداه	۶	» احمد
بکر افندی	۱۰	» محمد
شہید زادہ لری	۳	» یوسف
شیخ و حاجی خزام	۲	» داود
حاجی محمد علی و شریف چلبیلر	۵	» شعار زادہ محمد

سالنامه معارف

۱۵۸۰

محل	مدرسه نك اسمی	قضا	لوا
بنی دانیال	بنی دانیال	موصل	موصل
باب جدید	جیو بجاتی	»	»
باب الیاض	حاجیات	»	»
باب النبی	مخضر باشی	»	»
حوش الحان	جامع الحاتون	»	»
نفس عمادیه ده	قوپهان	عمادیه	»
»	مدرسه جدید	»	»
بامرانی قریه سی	بامرانی	»	»
» بروشک	بیروشک	»	»
» درکل شیخان	شیخ معروف	»	»
» بیسکی	سید نوری	»	»
پروری ناحیه سنک مایه قریه سی	مابه	»	»
نفس ارخو قصبه سی	مدرسه علمیه	زاخو	»
دیرکزین	خاتقاه مولانی	سلیمانیه	»
سرچن	باش چاوش	»	»
سرچن	منلا علی خاتقاهی	»	»
خوارتیکه	شیخ عبدالکریم	»	»
شیخ عبدالرحمن	شیخ معروف قره طاغی	»	»
تکیه	تکیه	»	»
شیخ عبده	اربیلی شیخ عبده	»	»
میدان	منلا عزموز	»	»
سرشقام	حاجی محمودین	»	»
خاتقاه	خاتقاه منلا عثمان	»	»
سرشقام	عمود سوده	»	»
»	شیخ یوسف	»	»
»	منلا علی	»	»
چهارباغ	زبیده خان	»	»
میدان	حاجی عبدالرحمن	»	»
کافی اسکان	جامع کبیر	»	»

١٥٨١

موصل ولايتی

مدرسه نك بانيسی	عدد طلبة	مدرسی
محمد پاشا	٩	حاجی سلیمان افندی
اهالی طرفندن	٧	رضوان محمد »
محضر باشی	١٠	رضوان عبدالباقي چلبی
مریم خاتون	٣	فیضی زاده محمد افندی
حسین ولی	٤	عبدالرحمن »
سیدخان بك	١٢	مفتی اسعد »
شیخ محمد افندی	٨	مصطفی »
» عبدها »	١٥	نجم الدین وسعید افندی
»	١٠	شیخ عبدها افندی
شیخ معروف	٦	» معروف »
سید نوری	٨	سید نوری »
عمادیه خاندانندن قوباد پاشا	٤	طه »
اهالی جانبندن	١٢	ملا احمد »
بابان پاشالرندن محمود پاشا	١٦	» موسی »
عبدالرحمن آغا	١٦	حاجی ملارسلول افندی
ملا علی نظامی	٥	ملا محمود بن حاجی علی »
شیخ عبدالکریم	٧	شیخ عبدالکریم »
اهالی طرفندن	١٠	» امین بن شیخ معروف
حاجی بك	٣	» اسماعیل
شیخ عبدها بن شیخ احمد	١٢	ملا محمد امین
محلہ اهالیسی	٥	شیخ عبدالرحمن عاذیانی
حاجی محمود رشی	٥	ملا قادر بن ملا عثمان
ملا عثمان بن حاجی اسماعیل	١٤	» صالح
ملا محمود سوره	٨	» ملا حسین
ملا علی	١١	شیخ احمد
حاجی محمود رش	٦	ملا غفور بن ملا علی
زبیده خان	١٦	» عمر بن ملا محمد
حاجی عبدالرحمن بك	٨	حاجی احمد دها یزوبی
بابان پاشالرندن عبدالرحمن پاشا	٨	ملا احمد شنیکی

سالنامه معارف

۱۵۸۲

محل	مدرسه نك اسمی	قضا	لوا
بن طیبی	بن طیبی	سلیمانیه	سلیمانیه
قامیش	شیخ قادر کولانی	»	»
کافی اسکان	ملا گودرون	»	»
شیخ سلام	جامع شیخ سلام	»	»
کوثره	حاجی آخان	»	»
سرای	محمود آغا	»	»
بن طیبی	ملا احمد هرمنی	»	»
نقیب	نقیب	»	»
سید حسن	مفتی	»	»
شیخ محمد	شیخ عبدالرحیم برزنجی	»	»
خانقاه	شیخ محمد خال	»	»
شیخ معروف	جزه آغا	»	»
سرچن	شیخ ابوبکر	»	»
»	جامع دار آغا	»	»
محمد صالح بك	خیاطیه	»	»
سرای جاده سی	چاومار	»	»
کوزه	شیخ احمد آلہ کی	»	»
مرکه قریه سی	کافی چاوان	معمره حمید	»
»	ملازادہ لر	»	»
»	کافی زردشن	»	»
»	جانان	»	»
»	بیون	»	»
»	کوخنہ محمد	»	»
»	ملازادہ لر	»	»
»	ملاغزائی	»	»
»	قلعہ دیزہ	»	»
»	بشیر	»	»
»	ملا عثمان	»	»
»	ملا ابراہیم	»	»
بیقلاس			

۱۵۸۳

موصل ولایتی

مدرسه نك بائیسى	طلبه عدد	مدرسى
ملا عثمان	۷	عبداہ عرفان
بابان پاشا لرندن عبداہ پاشا	۷	شیخ مصطفی بن شیخ قادر
»	۲	ملا کدورون
شیخ عبدالسلام	۵	شیخ عزیز
حاجی آخان	۸	شیخ معروف
محمود آغا	۳	ملا محمد امین افندی
بابان پاشا لرندن سلیمان پاشا	۶	حاجی ملا صالح
نقیب سابق سید احمد افندی	۴	سید احمد افندی
بابان پاشا لرندن عبدالرحمن پاشا	۳	ملا مصطفی
سلیمان پاشا	۸	سید محمد بر زنجی
»	۷	حاجی شیخ امین افندی
جزہ آغا	۵	شیخ معروف
شیخ عبدالرحمن بن شیخ ابوبکر	۴	بابا علی
محمد امین دار آغا	۳	حاجی امین
حاجی عزیز خیاط	۶	ملا محمد احمر
ملا احمد مفتی چاومار	۷	حاجی ملا امین افندی
عزیز مصروف	۳	ملا محمود اصم
فقہ قادور رفقاسی	۱۲	مصطفی افندی
صلاحیہ لی مجید بک	۵	» علی
حاجی محمد ورفیقہ سی	۳	» عبداہ
محمد بک	۱۱	» ملا عبداہ
قوخیہ برہ	۵	» محمد امین
کوخیہ محمد	۱۳	» ابراہیم افندی
ملا زاد دلر	۱۵	» عثمان
»	۰	» غنائی
قائم مقام حسنی افندی	۱۳	» عبدالرحمن
اہالی جانبندن	۷	حنیفہ ملا احمد
»	۹	ملا عثمان
»	۱۰	» ابراہیم

سالنامه معارف

۱۵۸۴

محل	مدرسه نك اسمی	قضا	لوا
شورات قریه سی	شوران	معموره حمید	سلیمان
» تیمار	شیخ محمد	»	»
» سرکلو	» علی	»	»
» عبدالان	فتاحیه	»	»
» سورواش	سورداش	»	»
» البجه قریه سی	محمد پاشا	کلنبر	»
» دیپاره	شیخ عمر	»	»
» پنچوین	عثمان پاشا	»	»
» ترکیسه چار	ملا محمود	»	»
» حبره حمام محله سی	حاجی سلیمان آغا	کرکوک	کرکوک
» دده شاه قولی	دده شاه قولی	»	»
» چای	شاه فازی	»	»
» قلعه میدانی	فرهاد زاده	»	»
» اخن حسن	نائب زاده	»	»
» بولاق	بولاق	»	»
» اخن حسین	حاجی احمد آغا	»	»
»	سید غنی	»	»
» حکومت محله سی	ملا یوسف	صلاحیه	»
» جامع کبیر	ابراهیم آغا	»	»
» قلعه	ابوبکر	اربیل	»
»	فاطمه خان	»	»
»	خانفاه	»	»
» حکومت جواری	چول جامی	»	»
»	ملا اسحق جامی	»	»
»	حاجی امینه	»	»
»	عبده شادری	»	»
» چارشو محله سی	کردی محمد پاشا	رواندز	»
» امام قاسم	امام قاسم	عمادیه	»
» شاطرنی	شیخ باقی	کرکوک	»

٢٥٨٥

موصول ولایتی

مدرسه نك بايبي	طلبه عدد	مدرسی
اهالی جانبندن	١٥	ملا محمد افندی
»	١١	» شیخ محمد
»	٦	» علی
»	٩	» فتاح
»	٥	» ملا عبدالرحمن
جاف محمد پاشا ویونس بك	٢٠	» شیخ محمود و شیخ محمد
مشایخ نقشیه دن شیخ عمر افندی	٣٠	» ملا قادر افندی
عثمان پاشا	٢٠	» عبدالرحمن
ملا محمود	٧	» محمود
حاجی سلیمان آغا	٤٠	» محمد
دده شاه قولى	٣٥	»
شاه غازى	٨	» عبدالرحمن و محمد افندی لر
فرهاد زاده	١٢	» حضر افندی
» نائب	١٥	» محمود
مجهول	٨	» عبدالحمید
حاجی احمد آغا	٢٠	» علی حکمت
سید غنی	٥	» سید محی الدین
ملا یوسف	١٥	» عبدالجبار
ابراهیم آغا	٥	» قادر
ابوبکر	٩	» ملا عیسی
فاطمه خان	٢٠	» ابراهیم
شیخ هدایه اه	١٢	» شیخ هدایه اه
شیخ علی افندی	٩	» ملا عبده
ملا سعید	١١	» مصطفی
حاجی امینه خاتون	٦	» اسماعیل
عبده افندی	١٦	» عبدالرحیم
کردی محمد پاشا	١٢	» اسعد
طرف اشرف حضرت شهریاریدن	١٢	» شیخ محمد
شیخ عبدالباقی افندی	٦	» محمد

سائنامة معارف

١٥٨٦

محل	مدرسه نك اسمی	قضا	لوا
شاطرلی	مدرسه	كر كوك	كو كوك
قوریه	مسلم	»	»
چای محاسبی	حاجی مصطفی	»	»
بولاق	قطب زاده	»	»
صاری كهیا	حاجی عبدی	»	»
قوریه	معروف افندی	»	»
چای	عبدالقادر	»	»
قوریه	مدرسه	»	»

مطاب

نامنه، خصت ویرایش اولان مدیر مسئول	مکتبک منسوب اولدینی جماعت	مکتبک اسمی	قضا	لوا
.	کلدانی	شمعون، لصفارهبان، کتبی	موصل	موصل
.	»	شمعون الصفار ذکور	»	»
.	»	انان	»	»
.	»	ماراشیا	»	»
.	»	»	»	»
.	»	کرملیس	»	»
.	»	»	»	»
.	»	تلکف	»	»
.	»	»	»	»
.	»	بطنای	»	»
.	»	تللقف	»	»
.	»	باقوفه	»	»
.	»	القوش	»	»
پطریق بهتان بی	سریانی قنولیک	مدرسه طاهره	»	»
»	»	»	»	»
»	»	ماتورما	»	»

۱۵۸۷

موصل ولایتی

مدرسه نك بايسی	طلبه عدد	مدرسی
عبدالغنی	۱۲	افندی
مسلم	۸	»
حاجی مصطفی افندی	۶	»
قطب زاده محمد	۶	»
حاجی عبدی	۸	»
مجهول	۱۲	»
عبدالقادر	۴	»
مجهول	۴	»

غیر مسلمہ

رخصت نامہ تاریخ	مکتبہ تاریخ کشادی	عدد طلبہ		مکتبہ درجہ سی
		ذکور	اناث	
۲۸ تشرین اول ۹۰	۱۲۲۰	۲۰	۰	اعدادی
»	۱۲۲۰	۹۰	۰	ابتدائی
»	۱۲۲۰	۹۰	۴۵	»
»	۱۲۲۰	۵۰	۰	»
»	۱۲۲۰	۵۰	۳۵	»
رخصت سردر	نامعلوم	۲۵	۰	»
»	»	۲۵	۱۰	»
»	»	۷۵	۰	»
»	»	۷۵	۵۰	»
»	»	۲۵	۰	»
»	»	۳۰	۰	»
»	»	۱۵	۰	»
»	»	۷۵	۰	»
۴ مارت ۱۰	۱۱۶۵	۲۲۴	۰	رشدی
»	»	۲۲۵	۳۵۰	»
»	۱۲۱۵	۶۰	۰	»

سالنامهٔ معارف

۱۵۸۸

لوا	قضا	مکتبک اسمی	مکتبک منسوب اولدینی جماعت	نامنه رخصت ویرایش اولان مدیر مسئول
موصل	موصل	مدرسه الشاطیبه	سریانی قنولیک	پطریق سریانی بنی
»	»	مارتوما	سریانی قدیم	سرپسقیوس بهنان افندی
»	»	طاهره	»	»
»	»	مارتوما	»	»
»	»	پروستان	پروستان	»
»	»	»	»	»
»	»	یهودی	موسوی	»

مطاب

لوا	قضا	مکتبک اسمی	مکتبک منسوب اولدینی ملت	نامنه رخصت ویرایش اولان مدیر مسئول
موصل	موصل	پاتریلر دومنیکان	فرانسز	»
»	»	»	»	»

کتبخنا

لوا	قضا	کتبخانه نك اسمی	محل
موصل	موصل	حاجی حسن پاشا	چارشو
»	»	نعمانیه	سراجخانه
»	»	یحیی پاشا	»
»	»	بنی شیت	بنی شیت جو به سی
»	»	بنی یونس	نینوا
»	»	حسن پاشا	رابعیه
»	»	اغوات	میدان
»	»	باب البیض	باب البیض
»	»	جامع الحزام	جامع الحزام
»	»	ابدالیه	باب السرای
»	»	ویس القرنی	ویس القرنی

۱۵۸۹

موصل ولایتی

مکتبک درجہ سی	طلبہ		مکتبک تاریخ کشادی	رخصتنامہ تاریخی
	ذکور	اناث		
ابتدائی	۳	۳	۱۳۰۶	۴ مارت سنہ ۳۱۰
رشدی	۱۰۰	۳	۱۲۳۰	۱ تشرین ثانی سنہ ۳۰۹
ابتدائی	۶۵	۳	۱۲۳۰	»
»	۶۵	۷۰	۱۳۱۳	» رخصتسزدر
رشدی	۴۰	۷	.	» رخصتنامہ لری در دست اعطادر
»	۴۰	۳۰	.	»
اعدادی	۳۵	.	نامعلوم	» رخصتسزدر

اہنبیہ

مکتبک درجہ سی	عدد طلبہ		تاریخ کشادی	رخصتنامہ تاریخی
	ذکور	اناث		
اعدادی	۳۳	۲۲	۱۲۷۱	» رخصتسزدر
رشدی	۳۱۰	۳۲۰	۱۲۷۱	»

نزل

بانیسی	عدد کتب	تاریخ تاسیسی
حاجی حسین پاشا	۵۰۰	۱۱۶۹
» نعمان	۲۰۰	۱۲۴۱
» یحیی	۵۰۰	۱۲۶۷
» احمد	۶۰۰	مجهول
» مجهول	۱۰۰	منجلدر
حسن پاشا	۳۰۰	۹۲۲۳
ابراہیم و برادر لری	۲۰۰	مجهول
مجهول	۳۰۰	»
شیخ خزام	۵۰	»
حاجی عبدہ	۲۰۰	۱۲۳۹
حاجی حسین بک	۲۰۰	»

سائنامة معارف

۱۵۹۰

محل	کتبخانه نك اسمی	قضا	لوا
باب جدید	حاجی ذکریا	موصل	موصل
رأس الكور	شريف بك زاده	»	»
»	بكر افندی	»	»
امام ابراهیم	خیاط زاده	»	»
خاتونیه	جامع الخاتون	»	»
بیجیل قریه سی	بیجیل	عقره	»
سرای محله سی	عقره	»	»
» قلعه سی	حاجی سلیمان آغا	کرکوک	کرکوک
مصلا محله سی	دده شاه قوی	»	»
» حمام	شاه غازی	»	»
بیوک جامع	بیوک جامع	اربیل	»
فاطمه خاتون	فاطمه خاتون	»	»
خانقاه	شیخ هدایت	»	»
چول جامی	چول جامی	»	»
خاتونیه	خاتونیه	»	»
شادریه	شادری	»	»
سرای محله سی	کرد محمد پاشا	رواندز	»
نعمانیه جاده سی	پاشا کتبخانه سی	»	»
سادات محله سی	» سادات	کلغبر	سلیمانیه
» شیخ	» عمریه	»	»
» ملا اسحق	ملا اسحق	اربیل	کرکوک

مطبعه

صاحب امتیاز	محل	مطبعه نك اسمی	قضا	لوا
رسمی رخصتسز	حکومت دائره سنده چولاق محله سی	ولایت مطبعه سی دومینکان	موصل »	موصل »

۱۵۹۱

موصل ولایتی

ملاحظات	تاریخ تأسیسی	کتاب عدد	بانیسی
منجلیدر	۱۲۰۲	۴۰۰	احمد افندی
»	۱۳۰۳	۴۵۰	»
»	۱۲۰۲	۱۰۰	»
محمد افندی	۱۲۷۴	۲۰۰	خیاطزاده احمد
منجلیدر	مجهول	۱۵۰	مجهول
»	»	۱۹۰	»
»	»	۱۳۰	»
»	۱۲۲۰	۲۰۰	حاجی سلیمان آغا
»	۱۲۲۷	۱۵۰	حاجی عبدالفتاح
»	مجهول	۱۳۰	شاه غازی
»	۱۰۸۰	۲۱۰۵	ابوبکر افضل
»	۱۲۰۰	۳۵۰	فاطمه خان
»	۹۲۴	۶۱۰	شیخ هدایت
»	۱۱۶۵	۲۵۰	جرجیس
»	۱۲۵۰	۱۳۰	حاجی اخیه خانون
»	۱۲۸۰	۲۵۰	عبداه شادری
»	مجهول	۴۰۰۰	کرد محمد پاشا
»	۱۳۰۰	۳۰۰	عبداه پاشا
»	مجهول	۳۰۰	شیخ عبداه
»	»	۱۰۰۰	عمر افندی
»	۲۰۰	۳۰۵	مصطفی آغا

ر

نوعی	هاتکی لسانلرده آثار طبع ایتدیکی	تاریخ کشادی	رسم باصوب باصمدینی
حروفات	ترکجه	۱۲۹۸	رسم باصه من
»	ترکجه، فرانسزجه، کلدا نیجه، سوریا نیجه، لاتجه	نامعلوم	»

غزتلر		
صاحب امتیازلرک اسمی	غزتلرک اسمی	غزتلرک طبع اولندقلری لسان
رسمی	موصل	ترکیجه
